

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Лекція 1

Тема: КРИМІНОЛОГІЯ ТА ЇЇ ЗМІСТ

1.1. Поняття та предмет кримінології

Етимологічно кримінологія означає “вчення про злочин” від латинського “*scilicet*” (злочин) і грецького “*logos*” (навчання). Проте з розвитком вона набула більш широкого значення і розуміється тепер як наука про злочинність.

У вигляді самостійної галузі знань і концепції боротьби зі злочинністю кримінологія існує менш двох століть. Хоча достатньо суджень про причини злочинності і методи боротьби з нею зустрічаються вже в працях римських і грецьких мислителів, але до другої половини XIX ст. вони ще не являли собою самостійної системи наукових положень. Уперше термін “кримінологія”, що означає самостійну науку, було вжито італійськими авторами Топинардом і Гарофалом, які в 1885 р. опублікували монографію під такою назвою. До цього відповідні поняття розглядалися в науці кримінального права або в особливій науковій дисципліні – кримінальній політиці¹.

Варто відмітити, що питання про поняття та природу кримінології як суспільної, юридичної чи природничої науки продовжує залишатися дискусійним у зарубіжній кримінології. Англосаксонська система кримінології вважає її галуззю соціології і тому викладається вона в соціологічних, а не в юридичних коледжах. В італійській науці акцент робиться на біологічні сторони кримінології, у французької – на клінічну, пов’язану з психологічними і психіатричними аномаліями. У Німеччині конкурують два напрями – біологічне і соціологічне з домінуванням останнього.

¹ Див.: Чубинский М.П. Очерки уголовной политики. – Харьков, 1905.

При відновленні в СРСР на початку 1960-х років кримінології перший вітчизняний підручник по кримінології визнавав її винятково правовою наукою і дисципліною, частиною кримінального (у тогочасній транскрипції – карного) права.

ООН, як можна судити з проблематики конгресів, семінарів, нарад по кримінології, розглядає кримінологію як соціологічну та юридичну комплексну дисципліну, при цьому із значним включенням до неї проблем карного і кримінально-виконавчого права (“в’язнищезнавства”, рос. “тюремноеведение”).

На теренах сучасної України, починаючи з 1970-х років, міцно затвердилося розуміння кримінології як суспільної науки, соціолого-правової та міждисциплінарно-комплексної.

Таким чином, *кримінологія – це соціолого-правова наука, що вивчає злочинність, причини та умови злочинності, шляхи і засоби її попередження, а також особу злочинця.*

Слід зазначити, що не всі вчені поділяють думку про те, що кримінологія є соціолого-правовою міждисциплінарною галуззю знань, що розташовується на межі соціології та кримінального права. Так, Ю.Д. Блувштейн і А.М. Яковлев розглядають кримінологію як соціологію злочинності.¹ Їхню думку поділяє і А.Ф.Зелінський, який пише: “Загально визнано, що девіантна поведінка (та, що відхиляється) належить до предмету вивчення соціології”.

Злочинність – одна з форм девіантної поведінки, а тому відсутні будь-які підстави передавати її вивчення від соціологів юристам. “Слід зазначити, – пише далі він, – що суперечка про дисциплінарну належність кримінології має для її подальшого розвитку визначальне значення. Офіційне її визнання юридичною наукою означає, що кадри кримінологів комплектуються з осіб, що мають базову юридичну освіту, а в опублікованих дослідженнях і дисертаціях панує формально-догматичний підхід. Практичне значення більшості таких наукових праць мінімальне. Величезне різноманіття кримінологічних проблем сучасні кримінологи-юристи прагнуть вирішити за допомогою нових правових актів, ефективність яких дуже проблематична”.² Із сказаного

¹ Див.: Блувштейн Ю.Д., Яковлев А.М. Введение в курс криминологии. – М., 1983. – 8–9 с.; Карбонье Ж. Юридическая социология. – М., 1986. – С.49.

² Див.: Зелинский А.Ф. Криминология. – Харьков, 1996. – С.7.

він робить висновок, що “у номенклатурі наук її доцільно було б віднести до розряду соціологічних наук”.¹

Залишаючи осторонь полеміку про наукову належність кримінології, відзначимо лише, що нам уявляється більш аргументованою точка зору авторів підручника “Кримінологія і профілактика злочинів”, 1989 року видання, у якому кримінологія визнається як соціолого-правова міждисциплінарна галузь знань.

З вищенаведеного визначення кримінології видно, що в її предмет входять за змістом чотири основних групи досліджуваних соціальних явищ:

1) злочинність; 2) особа злочинця; 3) причини та умови злочинності, об’єднані родовим поняттям “криміногенні детермінанти”; 4) попередження (профілактика) злочинності.

Щоправда, у відношенні останнього елемента предмета кримінології в спеціальній літературі висловлюється думка про те, що “теорія попередження злочинності уже відбрунькувалася від кримінології і склала самостійну галузь знань”.² Підставним бачиться твердження А.Ф. Зелінського, який вважає, що з цим важко погодитися, принаймні, у даний час. Відрив профілактики від кримінології може привести до того, що її межі виявляться розмитими, а предметами вивчення стануть кримінальне та кримінально-виконавче право, економіка, освіта, культура, медицина — адже всі сторони і прояви громадського життя так чи інакше пов’язані з проблемою попередження злочинів”.³

Предметом вивчення кримінології є також різновиди соціальної поведінки, що відхиляється, що тісно пов’язані зі злочинністю: пияцтво, наркоманія, проституція, інша аморальна поведінка, протекціонізм і побори в різних сферах державного управління, жертви злочину, самогубства та ін.

Всяка наука здійснює чотири функції: 1) описову; 2) пояснювальну; 3) прогностичну; 4) регулятивну. Остання функція кримінології є не що інше, як вироблення наукових основ попереджувальної діяльності суб’єктів профілактики. Реалізація зазначених функцій означає виконання завдань, що поставлені перед наукою.

¹ Див.: Зелінский А.Ф. Кримінологія. — Харьков, 1996. — С.8.

² Див.: Блувштейн Ю.Д. и др. Профилактика преступлений. — Минск, 1986. — С.11–13.

³ Див.: Зелінский А.Ф. Кримінологія. — Харьков, 1996. — С. 5–6.

1.2. Місце кримінології серед інших наук

Коли наприкінці 50-х років директор Інституту кримінології Кембріджського університету Леон Радзинович здійснив поїздку Європою з метою збору інформації про стан кримінології, він відзначив просто обтяжливе засилля тут кримінально-правової догматики. Відтоді в цьому відношенні, на думку Г.Й. Шнайдера, мало що змінилося. Кримінологія поставлена перед вибором: вона постійно коливається між теоретизуванням і емпірикою, між теорією і практикою. Найбільш серйозною і тяжкою для кримінології є, звичайно, її відношення до кримінального права. Догматики кримінального права заявляють, що кримінологія знаходиться під впливом ідеології, що всі кримінологічні напрямки безнадійно заплуталися в суперечках і що ніякого достовірного кримінологічного знання не існує. Вони розглядають кримінологію як просту допоміжну дисципліну, призначену лише для збору даних, оцінюючи емпіричні методи кримінології в порівнянні з тими, що відстоюються чи нормативними методами, як малоцінні. Практичні працівники кримінального правосуддя виходять з того, що для ефективної боротьби зі злочинністю важливо лише розкриття злочинів і викриття злочинців, а кримінологічних теорій, досліджень і фахівців їм не треба. Цілком зрозуміло, що кримінологи всіляко противляться такому підходу, але напружене протистояння кримінології і кримінально-правової догми здатне все-таки принести їм великі вигоди. Адже їхні взаємні доводи не можна просто відкинути, важливо, щоб представники і кримінального права, і кримінології критикували один одного як виразників рівноправних, наукових ідей. Але вони діють невірні і послаблюють соціальний контроль, коли ставлять під сумнів власну діяльність чи применшують права один одного на існування. Приймаючи до уваги той факт, що криміналіст Чезаре Беккарія вважається засновником кримінології, кримінальному праву, хоча б із причин, обумовлених нормами правової держави, варто визнати основне значення його концепцій. Але це, звичайно, не означає, що реформу кримінального права і його застосування не слід здійснювати як безперервний процес. І завдання кримінології полягає в тому, щоб взяти участь у цьому про-

цесі, оскільки він відслідковує соціальні зміни, що вимагають реформ кримінального права.¹

Багато загальних кримінологічних положень знаходиться в кримінальному процесі (наприклад, ст.23, 23–1, 23–2 КПК України), у кримінально-виконавчому праві (рецидив злочинів і його попередження), адміністративному праві (дозвільна система, боротьба з пияцтвом тощо.). Розробка прогностичних моделей у кримінології неможлива без використання математичної статистики, теорії ймовірності, кібернетики.

Особливою галуззю знань про людські відносини стала соціальна психологія, що виникла на межі соціології і психології, але відноситься до психології. Оскільки в кримінології особа та її вчинки займають центральне місце, можна вважати, що вона містить у собі і соціальну психологію, педагогіку, соціологію і т.і.

Історичний досвід розвитку наук свідчить про те, що найбільш помітні успіхи були досягнуті в суміжних областях знань з використанням різних можливостей. З цього приводу існує досить образне порівняння: "Сліпий, глухий і німий цілком можуть проіснувати, якщо об'єднуються разом. Сліпа кримінальна юстиція, глуха судова психіатрія і німа соціологічна кримінологія разом можуть не тільки вижити, але і полегшити долю роду людського".²

1.3. Методика і методологія кримінології

Методика тієї чи іншої науки – це засвоєний нею арсенал способів збору, обробки, аналізу та синтезу інформації.

Глибоко і вірно пізнати соціальні явища дозволяє діалектико-історичний метод, що орієнтує дослідника на необхідність розглядати злочинність та інші кримінологічні явища в порівняльно-історичному аспекті – у розвитку і зміні, у соціальних зв'язках і обумовленостях, застерігає від суб'єктивізму й однобічного підходу до вивчення соціальних явищ, забезпечує всебічність вивчення.

Діалектико-історичний метод є базою для загальнонаукових методів (логічний, абстрактного мислення, висування гіпотез,

¹ Детальніше про це див.: Шнайдер Г.Й. Кримінологія. Пер. с нем. – М., 1994. – С.96–101.

² Фокс В. Введение в криминологию. – М., 1985 – С.311.

інтуїції, спостереження, соціального експерименту, експертних оцінок тощо) і конкретні наукові методи (статистичний, соціологічний, математичний, психологічний тощо).

Оскільки, як було сказано, кримінологія – це соціолого-правова наука, то вона запозичила із соціології методи емпіричних досліджень: опитування, вивчення документів, спостереження, експеримент, висновок експертів; зі статистики – метод вибіркового дослідження; з психології – тестування, спостереження, соціометричне опитування, психологічний експеримент; з юридичних наук – логічний аналіз і опис злочинів. Більш детально про методику кримінологічних досліджень мова йтиме в спеціальній темі лекції. Тут про неї згадується в зв'язку з необхідністю висвітлення різниці між методикою та методологією.

У буквальному перекладі методологія означає науку про методи. У сучасній науковій лексиці цим словом позначають світоглядні вихідні позиції відповідної науки. Історія нашої країни свідчить, що методологія науки, зокрема і кримінологічної, повинна якомога менше визначатися якою-то не було б партійною ідеологією і політикою.

Злочинність – явище вічне і боротьба з нею повинна будуватися на основі настільки ж вічних, перевірених історією істин буття. І ніяка теорія не має права претендувати на монополію в цьому питанні. Коли якісь теорії походження злочинності, (наприклад, марксистська теорія), чи методи дослідження (наприклад, багатофакторний підхід), чи реакція на злочинність (наприклад, медична модель поведінки зі злочинцями) найнетерпимішим чином претендує на абсолютну істину, вони перетворюються в ідеологію, що прагне впливати на почуття й переконання людей. По суті, кримінальне законодавство і його застосування повинні достатньою мірою визначатися емпірично добре перевіреними кримінологічними теоріями і ретельним аналізом обсягів і видів злочинності. Але цього немає, і разом з тим ніщо не впливає на офіційну кримінальну політику в усіх країнах настільки потужно, як окремі сенсаційні кримінальні справи, драматично висвітленні засобами масової інформації, а також ідеологічні кримінально-правові установки, різні дилетантські теорії, що неприпустимо спрощують феномен злочинності, але отримали значне поширення і серйозно впливають на суспільну думку. Ідеологічні припущення – це завжди неусвідомлені, почуттєві упередженості,

дійсні постулати віри, що ніяк не піддаються перевірці на практиці.¹

Повний огляд і систематизацію поглядів правих і лівих ідеологів у кримінології і кримінально-правовій політиці надав Уолтер Б. Міллер (1973). Ідеологія правого крила зводиться до наступного: у сучасній політиці велика увага приділяється правам правопорушника, а не правам жертви злочину і законслухняних громадян. Зі злочинцями поводяться занадто м'яко. Як злочинність у цілому, так і застосування насильства особливо – це результат масової змови високоорганізованих і добре фінансованих сил, що намагаються позбавити суспільство безпеки і порядку та змінити існуючий лад. Основну масу злочинів складають діяння членів визначених етнічних меншостей і суспільних класів, у яких відсутні самоконтроль і моральні зачатки у свідомості, що йдуть напролом і ні перед чим не зупиняються. Корінь злочинності криється у серйозному руйнуванні моральних цінностей, що завжди служили засобом її запобігання. Соціальний клімат зростаючої всюдозволеності, воля вчинків і негайне задоволення будь-якої особистої потреби в насолодах посилено і широкомасштабно знищують ті моральні цінності, що протидіяли злочинам. Цими цінностями були самодисципліна, відповідальність за свої справи і добре розвинута свідомість.

Ідеологія лівого крила, по Міллерові, відрізняється тим, що досить однобоко і майже без пояснень відкидає надмірну криміналізацію поведінки (занадто велика кількість кримінально-правових заборон), зайву інституціоналізацію (дуже велике число ув'язнених) і декриміналізацію за ознаками раси, класу та статі, якими захоплюється кримінальна юстиція. На думку лівих ідеологів, злочинність виникає з тієї причини, що соціальна і політична структури капіталістичного суспільства вже не задовольняють основних потреб більшості населення. Справжня злочинність виявляється в корумпованій експлуаторській політиці правлячих класів, що прагнуть захистити свої прибутки твердою системою контролю. Правопорушники, що роблять вуличні злочини в їхній традиційній формі, змушуються до такої поведінки руйнівною системою соціальних умов, нерівномірним і несправедливим розподілом влади, пільг і умов добробуту. За допомогою кри-

¹ Див.: Шнайдер Г.Й. Кримінологія. Пер. с нем., – М., 1994. – С. 236 – 237.

мінального законодавства і його застосування правлячий клас захищає свої несправедливо отримані привілеї. Таким шляхом він принижує, таврує й озлоблює традиційних злочинців, підштовхуючи їх до нових злочинів. За Міллером, у поліції й органах виконання покарання переважає ідеологія правого крила, тоді як ліва ідеологія найчастіше представлена академічними колами кримінології. Суди з кримінальних справ і прокуратура однаково за певних умов схиляються як до лівої, так і до правої ідеології, але й у цьому секторі кримінального правосуддя переважає остання. З погляду кримінальної політики суспільна думка всіх країн носить консервативний характер.¹

1.4. Система кримінології

Система кримінології будується на двох головних підставах: за предметом і за рівнем узагальнення науково-практичної інформації. Виходячи з предмету кримінології, її положення систематизуються за чотирма основними проблемами: злочинність, особа злочинця, причини й умови злочинності і конкретних злочинів, попередження злочинності і конкретних злочинів.

За рівнем узагальнення виділяються загальна і спеціальна (чи особлива) частини кримінології. У загальній частині кримінологічні явища і поняття аналізуються в цілому, узагальнено, без виділення специфіки видів злочинів. В особливій частині кримінологічна характеристика дається за відповідними видами злочинів, виділеними за змістом злочинних діянь (корисливі, насильницькі і т.ін.) або за особливостями контингенту злочинців (злочини неповнолітніх, рецидивні злочини і т.ін.).

Була б помилковою думка про кримінологію як суто академічну область знань, що не має безпосереднього практичного значення. Кримінологічна підготовка входить у систему професійної моделі оперативного працівника органів внутрішніх справ, податкової міліції, служби безпеки, прокуратури, суду та інших посадових осіб, що приймають участь у попередженні злочинів. Кримінологічна інформація дуже популярна. І це, як не парадоксально, складає одну зі слабких її сторін. Справа в тім, що точні

¹ Див.: Шнайдер Г.Й. Кримінологія. Пер. с нем., – М., 1994. – С. 238 – 239.

науки, наприклад, математика чи фізика, захищені від невігласів формулами, історія — фактами і датами, кримінальне право — статтями Кримінального кодексу, а от кримінологія в цьому відношенні беззахисна. У деяких студентів створюється ілюзія простоти і доступності навчального матеріалу і надія на успішну здачу іспиту на основі “середньої телевізійної освіти”.¹

¹ Див.: Зелинский А.Ф., Криминология. — Харьков, 1996. — С. 17.

Лекція 2

ТЕМА: ІСТОРІЯ КРИМІНОЛОГІЇ

2.1. Зародження і розвиток кримінологічної думки

Історія кримінології — це насамперед процес її виникнення, становлення, розвитку і управління. Виникненню кримінології як науки передував тривалий період нагромадження знань про злочин і злочинця. Інтерес до злочинної поведінки людей пробудився дуже рано. Навіть наївні і суперечливі ідеї боротьби зі злочинністю давали імпульс для їхнього наукового спростування і тим самим об’єктивно виявлялися корисними в ході підготовки до виникнення кримінології. Отже, не можна відривати історію кримінології, від історії злочинності.

Очевидно, що злочинність є такою ж древньою, як і саме людство. Однак у примітивному суспільстві покарання людини служило меті умирити богів, пом’якшити їхній гнів у тих випадках, коли порушувалося якесь табу. Питання про причини порушення табу не ставилися. У давнину про злочин і покарання можна було лише філософствувати. Природно, що ніяких суспільно-наукових методів дослідження у той час ще не існувало, а на основі одного злочину виявити причини злочинності як масового явища було не можливо. Проте вже древньогрецькі філософи висловлювали думки щодо причин злочинності. Платон, наприклад, вважав однією з істотних причин злочинності недостатнє виховання.¹ В епоху християнського середньовіччя панувало уявлення про злочинність і покарання, що злочин — це не тільки протиправне порушення норм, установлених державою, але і незмінно гріх перед Богом, спокушання душі дияволом. Державне ж покарання необхідне, тому що так хоче Бог. За таке теократичне розуміння змісту покарання виступав і Хома Аквінський (1225 — 1274) і

¹ Детальніше див.: Коркунов Н.М. История философии права. — 6-е изд. — СПб., 1915 г. — С. 41 та ін.

Мартін Лютер (1483 – 1546). Це був найважливіший принцип християнського світо розуміння в епоху середньовіччя.

Зрозуміло, що поки правопорушення розглядалося як гріх перед Богом і як одержимість дияволом, ні про яку кримінологію, що серйозно розмірковує про причини виникнення і запобігання злочинності не могло бути і мови. Тому у феодальну епоху панування теологічного світогляду і способи виявлення і доказування злочинів і заходи боротьби з ними були особливо жорстокими.

Перші спроби зв'язати злочинність із системою суспільних відносин, із соціальними антагонізмами сучасного їм суспільства ми знаходимо в роботах мислителів XVI–XVII ст. Уже Томас Мор (XVI ст.) в «Утопії» зв'язує існування злочинності в англійському суспільстві того періоду з убогістю і бідністю широких верств населення, та з паразитичним способом життя дворян. Ключ до успішної боротьби зі злочинністю, на його думку, – не жорстокі покарання, а встановлення справедливих порядків у суспільстві. Кампанелла (XVII ст.) у «Місті Сонця» також указував на те, що злочинність пов'язана з «соціальною знедоленістю», а її усунення – з перебудовою суспільства на засадах рівності і справедливості. Мореллі в «Кодексі природи» відзначав, що людина не є порочною від природи, вона стає злочинцем у несправедливо організованому суспільстві. Ж. Мельє у своєму великому трактаті «Заповіт» указав на три основні джерела злочинності: 1) нерівність у становищі людей, що породжує і живить різні низинні почуття; 2) існування паразитичних елементів – багатих ледарів і жебраків, як крайній прояв цієї нерівності; 3) наявність приватної власності, завдяки якій, за словами Мельє, виникають обмани, шахрайство, плутня, несправедливість, розкрадання, нальоти, вбивства, розбої, грабежі, що заподіюють велике зло людям. Однак ці думки залишалися одиничними і малоефективними, оскільки теократичне уявлення про покарання в епоху середньовіччя ґрунтувалося на неземному поясненні сутності самого злочину, не пов'язувалося з обставинами місця і часу і вважалося не залежним від людського розуму. Тільки в XVIII ст. з розвитком раціоналізму перед людьми відкрилися духовні і соціальні простори, необхідні для того, щоб підійти реально до критики таких явищ, як конформізм, що відхиляє поведінку і злочинність. З цього моменту (середина XVIII ст.) кримінологія починає розвиватися на науковій раціонально-гуманістичній концепції природи, суспіль-

ства і людини. Філософи-просвітителі XVIII ст. (Монтеск'є, Вольтер, Беккарія та ін.), розглядаючи людину як розумну, вільну від будь-яких зовнішніх «таємничих сил» істоту, пояснювали злочин винятково злою внутрішньою волею індивіда, його пристрастями і вадами, що штовхають на порушення закону.¹

Перші соціалісти-утопісти XVIII-XIX ст., насамперед Сен-Симон (1760–1825), Шарль Фур'є (1772–1837), Роберт Оуен (1771–1858) розвили кримінологічні ідеї своїх попередників. Вони прийшли до висновку, що хоча природа людей однакова, обстановка насильства і гноблення в суспільстві створює умови, за яких люди стають злочинцями; причому підкреслювалося, що при порочній організації суспільства ніякі репресії не здатні стримувати розвиток злочинності. Зміну ж природи сучасного їм суспільства, як передумову подолання злочинності, вони пов'язували тільки з моральним вихованням у душі людяності і братерства. Англієць Р. Оуен спробував, як відомо, практично здійснити ці ідеї, створивши своєрідні «соціалістичні комуни». Однак його досвід закінчився жалюгідно, оскільки, як і інші утопісти, справжніх шляхів такого перетворення він не бачив.

Велику увагу проблемі злочинності приділяли революційні демократи XVIII–XIX ст. Ж.П. Марат у роботі «План карного законодавства» (1780) показав зв'язок злочинності з умовами життя суспільства, що складається з «знехтуваних рабів і їхніх господарів, що повелівають», із гнобленням, жорстокістю з боку пануючих верств.

Глибоке розуміння соціальної природи злочинності та її причин було властиве російському мислителю-революціонеру А.Н. Радищеву (1749–1802). У своїх книгах «Подорож з Петербурга в Москву», «Про законоположення» та в інших роботах він дав розгорнутий виклад своєї кримінологічної теорії. Розглядаючи злочинність як соціальне явище, Радищев пов'язував її причини, стан, динаміку з характером суспільства. Він показав злочинний характер усього кріпосницького ладу, заснованого на нещадній експлуатації народу, нелюдському ставленні до простих людей, насильстві, жорстокості, брехні, зловживаннях. Тому відповідна реакція з боку простого люду, на його думку, була змушеною і виправданою та некараною.

¹ Детальніше про це див.: Михайлов О.Є. Розвиток та сучасний стан кримінології. – Ужгород. 1997. – С. 49.

Значні заслуги А.Н. Радищева й в обґрунтуванні необхідності наукового вивчення злочинності, зокрема статистичного її аналізу на основі цілеспрямованого збору порівняльних даних. Ці його розробки далеко випередили свій час; випередили вони й аналогічні розробки європейських учених. Сказане дає підстави вважати А.Н. Радищева одним із засновників кримінальної статистики і методики її використання у вивченні злочинності.

Нове покоління російських революціонерів-демократів ХІХ ст. – Герцен, Белінський, Добролюбов, Чернишевський, Писарев – внесли свій вклад у розвиток кримінологічної думки. Виступаючи критиками існуючого в Росії суспільного ладу, вони розглядали злочинність як породження цього ладу. Різко критикуючи суспільний і політичний лад царської Росії, ці прогресивні мислителі доводили, що в подібних умовах ніякі покарання не здатні стримати злочинність, що необхідно змінювати самі ці умови, оскільки головне в боротьбі зі злочинністю не покарання, а попередження злочинів, що спирається на соціальні перетворення. Крім того, вони розрізняли і похідні причини злочинності. Наприклад, Добролюбов, зазначав, що хоча пияцтво обумовлює багато злочинів, саме воно пов'язане з умовами життя людей, без зміни яких неможливо серйозно вплинути ні на пияцтво, ні на злочинність.

Значна увага проблемам злочинності, її причинам, розробці концепції усунення корінних соціальних причин масових ексцесів приділена в роботах з теорії історичного матеріалізму. При всіх якісних змінах соціальних процесів у світі їх методологічний підхід зберігає силу. І не випадковий інтерес до нього з боку сучасних кримінологів Заходу.

У роботах К. Маркса з проблем злочинності: «Страта», «Населення, злочинність і пауперизм», а також у «Святому сімействі», «Капіталі» та ряді інших, показані джерела злочинності сучасного йому суспільства, що кореняться в основних умовах, властивих цьому суспільству в цілому, виявлена залежність динаміки злочинності від гостроти антагонізмів у ньому.

Значима для кримінології і робота Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії», присвячена в цьому контексті аналізу соціальних коренів злочинності в умовах класово-антагоністичного суспільства. Говорячи про соціальні корені деморалізації і криміногенності декласованих елементів, що вийшли із середо-

вища трудящих, Ф. Енгельс показав разом з тим, що соціальна атмосфера обумовлює моральну деградацію і представників панівних класів, на яких доводиться значна частина вчинених злочинів.¹

Підтримавши ідею попередження злочинності як провідного напрямку в боротьбі з нею, К. Маркс і Ф. Енгельс, на відміну від Беккарія, додали їй широке соціальне, а не чисто кримінально-правове трактування. Вони сформулювали висновок, що реалізація цього напрямку, вирішення в кінцевому результаті проблеми злочинності, підрубання самого кореня залежать від знищення експлуатації і породжуваних нею соціальних антагонізмів у сфері політичного й економічного життя.²

Марксистську теорію злочинності розвив голландський кримінолог Віллем Адріан Бонгер (1905). Він стверджував, що егоїзм містить у собі здатність робити злочинні діяння, тоді як альтруїзм цю здатність виключає. Капіталізм породжує егоїзм, а соціалізм – альтруїзм. Схильність до злочинної поведінки зростає, коли егоїст бачить можливість одержати якусь вигоду за рахунок інших шляхом нелегальних дій, якщо в нього немає шансів задовольнити свої потреби законним способом.

Вдаючись до прогнозу, В.І. Ленін сформулював положення про спадаючу тенденцію злочинності: «Ми знаємо, що корінна соціальна причина ексцесів, що складаються в порушенні правил співжиття, є експлуатація мас, нестаток і убогість їх. З усуненням цієї головної причини ексцеси неминуче почнуть «відмирати».³

У наступні роки це судження нерідко робилося грубішими коментаторами, що засновували на ньому свої беззастережні твердження про беззупинне скорочення злочинності в країні як єдиної тенденції аж до повної ліквідації. Навіть у програму КПРС, прийняту в 1963 році, було включене положення, що діяло до 1986 року, про те, що в нашому суспільстві «не повинно бути» правопорушень і злочинності, вже є всі передумови для її ліквідації.⁴

Однак В.І. Ленін ні про що подібне не говорив. Він моделював на віддалену перспективу змін злочинності, що відбудуться в суспільстві, як перебороло класові антагонізми. При цьому слово

¹ Маркс К. Енгельс Ф. Соч. – Т. 2. – С. 264.

² Маркс К. Енгельс Ф. Соч. – Т. 2. – С. 538.

³ Ленін В.І. Полн. собр. соч. – Т. 33. – С. 91.

⁴ Матеріали ХХ з'їзду КПРС. – М., 1963. – С. 400.

“відмирати” стояло в лапках, оскільки мова йшла про складний і тривалий процес. Причому приведені висловлювання, обмежувалося прогнозом лише початку цього процесу, і його автор попереджав, що ми не можемо знати, як швидко й у якому порядку “відмирання” буде відбуватися.

Чітко розроблені в ленінських роботах і питання участі громадськості в боротьбі з правопорушеннями, форми такої участі. Підкреслюється, що успіху тут можна домогтися не одним лише виданням законів чи пропагандою, а “тільки, якщо самі народні маси допомагають”.¹ Багато уваги В.І. Ленін приділяв питанням підвищення правової культури населення.² Дотепер зберегли значення характеристики суспільної небезпеки хуліганських дій декласованих елементів.³

У роботах Леніна формулюються принципові положення про профілактику правопорушень неповнолітніх, про такі ланки в системі цієї профілактики, як комісії зі справ неповнолітніх, соціально-правова інспекція, спеціалізована експертиза у справах неповнолітніх. Цікаво, що ідея створення подібних установ була прийнята в 20-і роки в теорії і втілена на практиці боротьби зі злочинністю неповнолітніх у багатьох зарубіжних країнах. А в нашій державі їх реалізація була зірвана, і відновлена лише через 30-40 років.

Історію кримінології можна розбити на три епохи:

- 1) класична школа XVIII ст.;
- 2) позитивістська школа кінця XIX ст.;
- 3) кримінологія новітнього часу (із середини XX в.)

Крім цих основних течій паралельно з ними існували кримінально-психологічний і кримінально-соціологічний напрямки кримінології, що ставили перед собою завданнями вивчити злочинну особистість як феномен і виявити причини злочинності в суспільстві. Але вони не чинили такого вирішального впливу на формування сьогоденної кримінології, як названі вище три головні школи.

¹ *Ленін В.І.* Полн. собр. соч. – Т. 44. – С. 167.

² *Ленін В.І.* Полн. собр. соч. – Т. 54. – С. 71.

³ *Ленін В.І.* Полн. собр. соч. – Т. 34. – С. 156 – 200, Т. 36. – С. 210.

2.2. Класична школа XVIII століття

Відповідно до канонів класичної школи, інтелект і розум є основними ознаками людини; це фундамент, на якому будується будь-яке пояснення його індивідуальної і суспільної поведінки. Людина сама контролює свою долю у відповідності зі своєю вільною волею. Індивід, поставлений перед таким вибором, при розумному підході повинен поводитися по-конформістськи.

Найбільш розгорнуто і послідовно кримінологічні погляди прихильників освітньо-гуманістичного напрямку були викладені італійським юристом Чезаре Беккарія. У 1764 р., ледь досягнувши 26-літнього віку, Ч. Беккарія видав тоненьку брошурку під назвою “Про злочини і покарання”, що принесла йому світову популярність. Беккарія знаходився під сильним впливом епохи Освіти, його філософськими кумирами були Жан Жак Руссо (1712–1778), Шарль де Монтеск’є (1689–1755) і Франсуа Марі Аруе (Вольтер) (1694–1778). Щоб зрозуміти винятковий вплив книги Беккарія в Європі і Північній Америці, варто згадати сформовану в XVIII ст. практику кримінальної юстиції. Кримінальні закони і їх застосування були дуже жорстокі і невизначені. Повсюди судді застосовували страту і тілесні покарання.

Беккарія хотів домогтися більшого щастя для можливо більшого числа людей; він відстоював ясні, прості і точні кримінальні закони, протестував проти таємного кримінального судочинства та проти занадто жорстоких покарань. Він вимагав скасування страти. Беккарія вважав, що ефективність погрози покарання залежить у першу чергу не від його суворості, а від невідворотності і швидкості виконання. Фрідріха Другого, короля Пруссії, що відмінив катування в 1740 році, Беккарія назвав “одним з наймудріших монархів, філософом на троні”.

Беккарія вважав, що будь-яка людина, наділена розумом і волею, рівною мірою здатна вчинити злочин чи утриматися від нього. Все залежить від вибору, що, насамперед, залежить від того, наскільки даний індивід засвоїв “тверді правила поведінки”, вироблені в процесі виховання. Щоб стримати людину від злочину, треба протиставити їй покарання, що відповідає за певних умов репресивності злочину.

Беккарія сформулював ідею попередження злочинів. Правда, саме попередження злочинів він розумів вузько, пов'язуючи його з попереджувальним впливом кримінального законодавства, тобто погрозою покарання, а також з вихованням і освітою людей.

Таким чином, усупереч релігійним догмам і теологічному розумінню причинності людської поведінки, філософи-просвітелі сформулювали поняття злочину, як акта вільної волі людини, яка не іграшка в руках вищих сил, а свідомо діючий і вільний у своїх вчинках індивід.

У цей період радикально змінюється уявлення про суспільство та природу людини. У центр системи суспільства ставиться людина, наділена невід'ємними правами, що «за природою має владу ... охороняти свою власність, тобто своє життя, волю і майно, від ушкоджень і зазіхань з боку інших людей»¹. Право власності виступає тут як дана природою характеристика людини, турбота про своє благополуччя - законний центральний мотив її дій.

За цими параметрами вибудовується і шкала етичних цінностей, наповняються новим змістом поняття добра і зла, чесноти і пороку, що відтепер неземні категорії — вони випливають із самої природи. При цьому зло, порок чи злочин є порушенням природного, нормального та розумного стану речей.

Власність, її вільне придбання і володіння нею стає об'єктивним уособленням позитивної дії і поведінки; зазіхання на власність — настільки ж природним, натуральним злочином. Джерела злочину, як і джерела невинності, — у самій людині. «Чим більш шалені пристрасті, тим більше необхідні закони, щоб їх стримувати».²

Уявлення про злочинність і особу злочинця, характерні для освітньо-гуманістичного напрямку в кримінальному праві, мали цілу низку позитивів. Ці концепції відверто протистояли феодально-середньовічній сваволі. У той же час вони характеризувалися надзвичайно вразливою для наукової критики абстрактністю й ідеалістичним, метафізичним характером розроблюваних ними категорій. Категорія абстрактної особи з властивими їй природними правами, невід'ємними за своєю природою, не менш

¹ Локк Д. Избранные произведения: В 2 томах. — М., 1960. — Т. 2. — С. 50.

² Руссо Ж.Ж. Трактаты. — М., 1969. — С. 67.

абстрактна категорія природного закону безумовно допомагали у захисті прав представників класу буржуазії, що розвивався. Формальна вимога рівності правосуддя незалежно від станових привілеїв також служила цій меті.

Була, проте, і зворотна сторона утвердження абсолютної, абстрактної волі і незалежності особи. Це призводило майже до повного заперечення залежності поведінки від будь-яких об'єктивних соціальних, соціально-психологічних чи інших причин і умов. Це означало заперечення будь-яких розходжень у властивостях особи, відмову від допущення різних ступенів відповідальності. Не визнаючи за феодальною державою і церквою права керувати мораллю особи, вимагаючи не втручатися в його вільний дух, ця позиція одночасно означала те, що функцією покарання саме і повинно стати це вторгнення в моральну позицію особи, що створювало б у її свідомості протиправним устремлінням, прищеплювало б йому нову систему соціальних цінностей, вищою з яких стало б володіння власністю.

Відкидаючи релігійне тлумачення злочину, як прояв гріховності, піддатливості силам зла, Беккарія разом з тим стверджував, що злочинність є всього лише результатом нездатності мас засвоїти тверді правила поведінки. Щоб примусити їх засвоїти ці правила — необхідне відповідне покарання. За цією концепцією особа, що скоїла злочин — це незалежний ні від яких-небудь об'єктивних факторів індивід, який думає, завжди зважає наслідки злочинного акта і вирішує вчинити злочин за таким розрахунком. Вона виходить з того, що всі люди рівні за певних умов здатні протистояти злочинному наміру, заслуговують на однакове покарання за однакові злочини, і що на однакове покарання вони реагують однаково. Так була сформульована основа повністю платної системи кримінальної юстиції з пропорційною віддачею за заповдіння заздалегідь визначеної шкоди.

Ідеалістичний раціоналізм — така узагальнена характеристика кримінологічних поглядів Беккарія, як і багатьох інших яскравих представників освітньо-гуманістичного напрямку.¹

Розуміння злочину, як акту чистої волі закривало шлях до пізнання об'єктивних закономірностей, що детермінують людсь-

¹ Емиров В.Е. История криминологии // Криминология: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Еминова — 2-е изд. перераб. и доп. — М., 2000. — С. 35 — 37.

ку поведінку, змушувало покладати всі надії на свідомість людей, на їхнє переконання, а то і залякування. Як і в багатьох інших випадках, в історії розвитку людської думки положення, що мали відносну істинність і цінність, у випадку зведення їх в абсолют, не лише втрачали свою істинність, але й ставали гальмом на шляху наукового і соціального розвитку.

Якщо свідомість людини ніяк не детерміновано, і ніяким чином не пов'язана соціальною реальністю, то суспільство не несе невідповідальності за злочинність, що представляє собою в цьому випадку сукупний результат злої волі злочинця. Чим бездоганнішим уявляється суспільство, тим більше осудним і порочним виглядає злочинець. У цьому випадку все соціальне зло, нещастя і прорахунки, конфлікти протиріччя суспільства можна пояснити моральними вадами і злою волею певної категорії людей.

“Якщо, наприклад, убивці чи які-небудь порочні члени суспільства ізольовуються від нього лише як порушники громадського порядку, що не гідні жити серед людей, то зрозуміло, адже вони в такому випадку настільки далекі від того, щоб вважатися вільними агентами, що усуваються від суспільства так само, як відтинають заражену червоточиною гілку дерева чи вбивають на вулицях скажених собак. І покарання стосовно них справедливе, оскільки воно звільняє суспільство від зловмисних членів”.¹
“Якщо воля абсолютно вільна, лише задоволення чи страждання керують людьми; якщо всі рівні, то суспільство влаштоване справедливо і при цьому одні збагачуються, а інші йдуть на дно, створюючи злочинний клас, то лише суворе покарання потрібно такому суспільству — і нічого більше (і чим суворіше, тим краще). Так само у нас вішають ворон і граків, щоб відігнати птахів від зерна, та вішають убивць, закованих у ланцюги, щоб утримати інших від злочину”.²

Засновані на розумі високі етичні ідеали, висунуті освітою, розуміння природи людини і суспільства, засноване на спекулятивному мисленні, досягнутому шляхом логічних міркувань, стали легкою здобиччю розвинених до того часу природничих наук, що

¹ Коллінз А. Философское исследование человеческой свободы. Английские материалисты 18 в. — М., 1967. — Т. 2. — С. 58.

² Коллінз А. Указ. соч. — С. 61.

“збунтувалися із воістину плебейською спрагою правди дійсності, до підвалин зруйнували зведені фантазією чудові споруди”.¹

Провідне місце серед цих наук зайняли біологія й антропологія.

2.3. Неокласична школа кримінології

За канонами класичної школи, розвиток якої почався, як уже було сказано, у середині XVIII ст., яка сформулювала одну з перших кримінологічних теорій злочинності, основними ознаками людини є розсудливість і вільне волевиявлення. Це і стало базою для пояснення її протиправної поведінки. Під впливом досі пануючого позитивізму, що розвинувся наприкінці XIX в. в Італії, класичне розуміння феномену злочинності в кримінології втратило своє значення, але залишилося в правозастосовних органах у вигляді кримінально-правової догматики, що і донині задає тон. Потім у кримінології довгий час домінуючою була “медична модель” підходу до злочинності, прихильники якої вважали злочин “симптомом” хвороби, а в злочинці бачили тільки “хворого”, що страждає “розладом особистості” і потребує “лікування”. Після того, як позитивізм у кримінології втратив свою привабливість, зблякла і “медична модель” з її “лікуванням”. На перше місце знову вийшла стара школа, але вже в неокласичному варіанті; вона спиралася тепер в основному на політичну економію і раціонально пояснювала походження злочинів суто економічними причинами.

Політеконом Гаррі С. Беккер (1968) був першим, хто відновив аргументацію класичної школи кримінології: людина не тому стає злочинцем, що його мотивація відрізняється від мотивації інших людей, а тому, що з аналізу витрат і вигод від своїх дій він робить інші висновки для прийняття своїх рішень. Злочинці, вважає Беккер, приймають цілком раціональні рішення. Потенційний злочинець перевіряє в межах своїх інформаційних можливостей усі свої шанси і вибирає таку дію, що обіцяє йому за найменших витратах і особливо за найменшим ризиком покарання найбільшу особисту вигоду. Найвизначнішим представником неокласичної школи є політеконом Ісаак Ердіх. На його дум-

¹ Швейцер Л. Культура и этика. — М., 1973. — С. 123.

ку, злочинці реагують на спокуси і шанси так само, як і неохочі до злочинності люди. Кримінально-карані діяння, особливо майнові злочини, здійснюються ними як нормальні ринкові операції, коли незабаром очікувана вигода перевершує витрати. Вага злочину співставляється з вигодами і витратами. Кожен злочинець проводить аналіз витрат і вигод. Він оцінює ймовірність свого арешту, осуд і покарання, а також можливу тяжкість цього покарання.

Подібні економічні моделі, порівнювані з моделлю Ерліха, були розроблені стосовно жіночої злочинності Анн Бартель (1979), і до випадків викрадення літаків Вільямом Ландесом (1979). Витратний метод аналізу крадіжок зі зломом запропонував Вільям Кобб (1973), Грегори Кром (1973) і Дж. Патрік Ганнінг (1973). Виторгу, одержаному в результаті пограбування, вони протиставили втрату як можливий прибуток від заняття законною професійною діяльністю який міг би отримати злочинець, якби працював, а не знаходився в ув'язненні. Вартість украденого вони знижували до 20 % його реальної ринкової вартості, оскільки злодій може одержати за свій "товар" від перекупника краденого саме стільки, скільки перекупник через ризик, на який іде останній підчас перепродажу крадених речей. Як найбільш доступне легальне заняття для злодій вони прийняли становище некваліфікованого робітника. Ризик виявитися безробітним вони співвіднесли з ризиком виявитися у в'язниці. Зрозуміло, що втрату доходів через перебування у в'язниці вони оцінили вище, ніж втрати через безробіття. Дослідники довели також, що попереднє ув'язнення, як і колишня судимість, іде на користь зломщику, що вийшов на волю, тому що створює йому в «гільдії зломщиків», престиж і повагу. В усіх аналізах витрат-вигод у випадку крадіжки зі зломом результатом був висновок, що в порівнянні з легітимними заняттями крадіжка зі зломом є вигіднішою.

Вчені Гордон Таллок (1980) і Філіп Кук (1980) переконані в ефективності залякування покаранням.

Вчені Шломо Шохам і Роель Шиннар (1975) спробували проаналізувати ризик віктимізації і криміналізації. Ймовірність віктимізації протягом життя однієї людини, на їхню думку, зросла в місті і штаті Нью-Йорк у період з 1940 по 1970 рр. з 14 до 99 % (маються на увазі "злочини проти безпеки", тобто насильницькі делікти і крадіжки зі зломом). За той же період рівень витрат,

пов'язаних із здійсненням злочину, знизився. Під рівнем витрат тут розуміють середню тривалість термінів позбавлення волі на одного засудженого. Судова тенденція до зменшення термінів позбавлення волі за вироками, що виносяться, і зростання випадків умовного засудження чи умовно-дострокового звільнення, знизила ризик витрат для потенційних злочинців. Учені також установили чітку залежність між зростаючою злочинністю і змінами в практиці правозастосовчих органів: зменшуючи ймовірність покарання і термін позбавлення волі, ми сприяємо посиленню злочинності, тому що знижується ризик витрат для злочинця.¹

Баланс витрат і вигод у людській поведінці значною мірою визначає цю поведінку. Допускаючи, що якась частина злочинів, особливо майнових чи організованих, відбувається на основі раціонального розрахунку, разом з тим не можна стверджувати, що всі кримінально-карані діяння (наприклад, злочини проти особи) мотивуються настільки ж раціонально. Люди часто не знають, чого вони хочуть, вони переслідують часом несумісні цілі, що не тільки суперечать одна одній, але і протистоять власним бажанням і особистим інтересам. Багато бажань імпульсивні або ж виникають у результаті внутрішніх психічних розладів людини чи міжособистісних конфліктів, проте бувають і аномальні та ірраціональні вчинки. Багато хто не задумується про наслідки своєї поведінки, тут діє помірний детермінізм: якийсь винятковий раціональний вибір між злочинною і незлочинною кар'єрою дуже рідкий. Соціально ненормальна поведінка — це звільнення людини від стримуючих моральних засад, які спостерігаються від випадку до випадку. Успіх або невдача легітимних чи злочинних кар'єр відповідно підсилюють чи послабляють злочинні імпульси. Через те зломщик навряд чи може провести чисто фінансовий аналіз середніх витрат і вигод майбутнього злочину. Бувають зломщики щасливі, мало щасливі і невдачливі. Для зміцнення своєї кар'єри зломщику необхідно фінансовий успіх, передчуття успіху, "усвідомлення здатності" вчинити діяння, яке взагалі не піддається жодному виміру. Тому невірно залишати психічні і соціальні витрати на злочин неврахованими в аналізі

¹ Див.: Шнайдер Г.Й. Кримінологія. Пер.с нем. — М., 1994. — С. 239 — 242. Юридическая социология. — М., 1986. — С. 49.

витрат-вигод. Що ж стосується витрат, виявлених у позбавленні волі, то вони індивідуальні і найвищою мірою неоднакові в сприйнятті різних людей. Дурна слава (колишня судимість) зломщику небайдужа і шкідлива, адже не всі злочинці виходять з гетто. Дурна слава несе із собою багато негативного для людини при вирішенні багатьох питань – наймі житла, одержанні роботи, пошуку партнера.

Превентивний, страхітливий вплив позбавлення волі і страти емпірично поки що не доведений. Хоча, багато чого говорить про те, що позбавлення волі діє превентивно. Але на сьогоднішній день такого висновку з практики чи експериментальних досліджень зроблено не було. Між іншим, серед кримінологів досить поширене загальне переконання, ніяких доказів якого-небудь відчутного стримуючого впливу страти. Та й твердження про те, що рівень злочинності зростає через пом'якшення покарання, дуже сумнівне. Може існувати і протилежна версія: покарання пом'якшили, оскільки підвищився рівень злочинності. Тобто суди змушені реагувати не так суворо, тому що в'язниці і без того переповнені. Не отримано ніяких практичних доказів того, що посилення поліції (міліції) і активізація її дій має помітний вплив на розвиток злочинності. Міжнародний досвід скоріше говорить про те, що збільшення сил поліції і підвищення їхньої активності обіцяє лише обмежений успіх, а більш часті покарання у вигляді позбавлення волі чи подовження терміну позбавлення волі тільки переповняють в'язниці засудженими, внаслідок чого держава змушена виходити з цього становища за допомогою амністій чи неформальних реакцій на злочинні і протиправні акції. Зокрема, не можна залишати без уваги те, що кількаразове позбавлення злочинця волі приводить до підвищеної його стигматизації і, отже, до ще більшого його відчуження від суспільства і занурення в злочинну кар'єру. І нарешті, нерівність доходів і безробіття в сучасному індустріальному суспільстві – такі складні феномени, що розглядати їх як самостійні чи переважні причини злочинності не варто. У цілому ж із усіх розрахунків неокласичної школи, на думку Г.Й. Шнайдера, впливає, що “економічні роздуми мають для кримінології лише обмежену цінність”.¹

¹ Шнайдер Г.Й. вказ. работ. – С. 243 – 244.

2.4. Позитивістська школа кінця XIX століття

Позитивістська школа кінця XIX століття не поділяє оптимізму класичної школи: поведінка людини, на їхню думку, визначається багатьма фізичними (тілесними), психічними і соціальними факторами, що не піддаються її контролю. Завдання кримінології полягає в тому, щоб вивчати психічні, фізичні і соціальні риси злочинця. Позитивісти хотіли з усією доброзичливістю змусити людину бути добросовісною, професійно корисною суспільству і дисциплінованою. Якщо класична школа звертала основну увагу на діяння, а ще раніше – на провину, то позитивістська школа спрямовує її на злочинця, на його долю і його небезпеку для суспільства. Якщо класична школа орієнтована на захист інтересів правової держави, то позитивістська – на виправлення злочинця.

2.5. Сучасна школа кримінології (із середини XX століття)

Сучасна школа кримінології (із середини XX ст.) відкрила для себе новий напрямок у вивченні реакції суспільства на злочинну поведінку і злочинність, звернулася до дослідження потерпілого (як феномена) і соціального контролю. Тепер уже до причин злочинів підходять не лише з погляду статистики, вони розуміються як соціальний процес, у якому задіяні і злочинець, потерпілий і суспільство. За певних умов сучасна кримінологія цікавиться поведінкою осіб, яких називають злочинцями, також вона вивчає поведінку і тих, хто визначає інших як злочинців (тобто поліцію, суди й органи виконання покарань). Сучасна кримінологія відкрила феномен потерпілого (жертви), а також функції як формального так і неформального контролю з боку суспільства, що були критично оцінені не лише з погляду їхньої ролі в стримуванні злочинності, але й у підтримці злочинного впливу. Нинішні кримінологи трактують поняття “злочинність” і “злочин” стосовно як до поведінки, так і до особи.

2.6. Біологічні і біосоціальні концепції причин злочинності

У 80-х роках XIX ст. в кримінальному праві (головним чином у західноєвропейських країнах) з'являється антропологічний чи біологічний напрямок, що в подальшому набув особливого поширення у фашистській Німеччині та серед реакційних кіл різних сучасних країн. Основоположником цього напрямку був італійський лікар Чезаре Ломброзо (1836 – 1909), що виклав свої погляди в двох книгах – “Злочинна людина” і “Злочин, його причини і засоби лікування”. “Раптом одного разу вранці похмурого грудневого дня я знайшов на черепі каторжника цілу серію атактичних ненормальностей...аналогічну тим, що є в нижчих хребетних. При спогляданні цих жахливих аномалій – начебто ясне світло опромінило темну рівнину до самого обрію – я усвідомив, що проблема сутності і походження злочинців була вирішена для мене”¹, – такі слова були сказані ним у 70-х роках XIX століття.

У такий спосіб він стверджував, що причини злочинності лежать не в суспільних умовах, а в самому злочинці, у його біологічних і расових особливостях і що серед людства завжди є певна кількість людей, призначених від народження бути злочинцями. Злочинцем не стають, стверджував Ломброзо, ним народжуються. Він бачив чотири можливих джерела “уродженої злочинності”: а) особливі анатомічні; б) фізіологічні, психологічні властивості індивіда; в) наявність у нього атактичних рис первісної людини-дикуна; г) епілепсія і “моральне втручання”. Підкреслюючи “натуральну” природу злочинності, Ломброзо стверджував, що злочини властиві не лише людям, але і тваринам, і навіть рослинам. Злочинці, учив Ломброзо і його послідовники, – це двоногі тигри серед людей, це хижаки, які не можуть пристосуватися до звичайних людських умов і в силу своїх психофізичних якостей, здатні лише вбивати, грабувати і чинити насилля. Матеріальні умови, суспільне становище не грають, на їх думку, ніякої ролі у формуванні злочинності, чи, у крайньому випадку, роль їх другорядна. Ми знаходимо, говорять вони, лютих лиходіїв серед королів і багатіїв, і, навпаки, найчесніших людей – серед бідняків.

¹ Radzinowich. Op.Cit. P.29.

Отже, вся проблема злочинності впирається в особу злочинця, в його психічні і фізичні особливості. Як серед тварин, запевняють ломброзіанці, є тигри і коні, так і серед людства є, були і будуть злочинці і чесні люди. І як тигра не можна перетворити в домашню тварину, так і злочинця не можна виправити.

Оскільки природжений злочинець, думав Ломброзо, рано чи пізно повинен скоїти злочин, то немає потреби чекати цього моменту: злочинців слід нещадно знищувати, у крайньому випадку, – ізолювати. Судити ж їх зовсім безглуздо.

Неважко побачити в цій концепції перенесення еволюційно-біологічної теорії розвитку видів Ч. Дарвіна в сферу вивчення злочинності. Справді, якщо еволюційно людина походить від людиноподібної мавпи, потім пережила стадію первісної дикості, то існування злочинців можна вважати проявом атактизму, тобто раптовим відтворенням на світ у наш час серед сучасних, цивілізованих людей, людей первісних, близьких до своїх людиноподібних предків. До того ж і в Дарвіна знаходили таке висловлювання: “У людському суспільстві деякі з найгірших схильностей, що раптово, поза усякою видимою причиною виявляються в складі членів родини, можливо, являють собою повернення до первісного стану, від якого ми відділені не настільки багатьма поколіннями”¹.

Ломброзо намагався підкріпити свої міркування численними матеріалами кримінальної статистики, деталізованими до дрібниць десятками ознак (аномалії черепа, мозку, нутрощів, особливості росту, ваги, голови, обличчя, вух, носа, рота, зубів, волосся, особливості температури тіла, пристрастей, жорстокості, моральних почуттів, освіти, жаргону, татуювання і т.ін.). Спочатку Ломброзо поділяв злочинців на три типи: убивць, злодіїв і гвалтівників.²

Для вбивць він вважав характерними такі антропологічні ознаки: скляні, налиті кров'ю очі; великий орлиний, загнутий униз ніс; розв'язані ікла, щелепи, вилиці; тонкі губи та інші подібні ознаки.

У злодіїв, на думку Ломброзо, спостерігалися особлива рухливість особи і, зокрема рук, маленькі блукаючі очі, зрощені брови, рідка борода, криві, запалі, іноді кирпаті носи тощо.

¹ Darwin The of Man and Selection to Sox. L. 1874. P.137.

² Детальніше про це див.: Михайлов О.Є. Концепції причин злочинності зарубіжної кримінології // Кримінологія і профілактика злочинів: Курс лекцій. – Київ, 1996. – С. 158–159.

Для гвалтівників – типові блискучі очі, зніжені риси особи, великі щелепи, роздуті губи, жіночні рухи тіла, сиплий голос.

Особливо Ломброзо виділяв тип політичного злочинця, якому ніби-то з дитинства притаманний дух руйнування та особливі фізичні ознаки виродження. Для цієї мети Ломброзо аналізував портрети відомих політичних діячів Франції – Марата, Дантона, Луїзи Мішель і інших, знаходячи в кожного риси дегенератизму (ненормальні вуха і надбрівні дуги, сильно виражений щелепний діаметр і т.п.). Усі праці Ломброзо і його послідовників заповнені численними статистичними ілюстраціями.

Велику увагу у своїх працях Ломброзо приділяв доводам існування особливих рас, за що пізніше схопилися німецькі та американські фашисти як за “наукову базу” для кримінально-правової дискримінації цілих народів (негрів, слов’ян, євреїв, циган). “Ми повинні, – писав Ломброзо, – відмовитися від сучасних сентиментальних відносин до злочинця, якими заражені всі наші криміналісти. Вища раса завжди витісняє і винищує нижчу – такий закон розвитку людства. Де справа йде про порятунок вищої раси, там не може бути місця жалості”.¹

Проте, вже перші перевірки таблиць Ломброзо показали, що наявність у злочинців особливих фізичних рис, які відрізняють їх від усіх інших сучасних людей і зближують їх з первісною людиною, є не більше ніж міф. Теорія Ломброзо і сучасні містифікації, що випливають з неї, виходять з положення про те, що між деякими фізичними рисами і характерами організму людини, з одного боку, і злочинною поведінкою, – з іншого, існує визначена залежність, аморальному вигляду відповідає фізична побудова людини. Треба сказати, що в повсякденній, побутовій свідомості, почасти в художній літературі та інших творах мистецтва, дійсно фігурує стереотип злочинця ломбразіанського типу (фігура лиходія), якому протистоїть добродішній герой, чия фізична перевага завжди доповнюється перевагою моральною. Однак ніякого наукового обґрунтування такі збіги, звичайно, не мають.

У 1913 р. англійський кримінолог С. Горинч² перевірів дослідження Ломброзо, порівнявши ув’язнених зі студентами

¹ Цит. по: Сергиевский П. Антропологические направления в исследовании о преступности // Юридический вестник. – 1982. – № 2. – С. 213.

² Див. Goring C. The English Convict. – L. 1913 – P.173.

Кембриджу (1000 чоловік), Оксфорду та Абердина (959 чоловік), з військовослужбовцями і вчителями коледжів (118 чоловік). Виявилось, що ніяких розходжень між ними і злочинцями не існує. Подібне дослідження за такими самими результатами здійснив В. Хиле в 1915 р.¹

Теорія Ломброзо ґрунтується також на уявленні про те, що фізична норма (досконалість тіла) сама являє собою моральну досконалість і що взагалі нібито існує об’єктивна норма (єдина для всіх часів і народів) фізичних рис людини. Ломброзо широко вважав, що для злочинця характерна наявність рис “монгольського” типу.²

Під впливом критики Ломброзо сам відійшов від чисто біологічного пояснення злочинності, визнав існування поряд з “природним” також і типу “випадкового” злочинця, поведінка якого обумовлена не лише особистісними, але і зовнішніми факторами. У книзі “Злочин, його причини і засоби лікування” Ломброзо намітив схему злочинних чинників, які містять 16 груп, у числі яких були: космічні, етнічні, кліматичні, расові, чинники цивілізації, щільності населення, харчування, освіти, виховання, спадковості тощо.

Таким чином, біологічна теорія злочинності вже в працях її засновника Ломброзо стала трансформуватися в біо-соціальну теорію. Ще чіткіше ця трансформація проявилася в поглядах учнів і соратників Ломброзо – Феррі і Гарофало, які, зберегли основні положення теорії свого вчителя та значно підсилили роль соціальних чинників злочинності.

В наступні роки біологічні і біо-соціальні теорії в кримінології отримали нову інтерпретацію, через те й отримали найменування неоломбразіанських. До таких теорій відносять: теорію конституціонального нахилу до злочину, теорію ендокринного нахилу до злочину, теорію психологічного нахилу до злочину, теорію расового нахилу до злочину та ін.

Загальне для всіх цих теорій полягає в тому, що вони визнають причиною злочину ті чи інші фізіологічні чи психологічні особливості індивіда, роблять його хоча і не приреченими, але схильними до вчинення злочинів.

¹ Healy W. The Individual Delinquen. – Boston, 1915.3

² Наприклад, у США і сьогодні вважають, що злочинність – це доля переважно чорних, а взагалі – «колосьорових».

Однак розвиток генетики дає можливість у недалекому майбутньому розшифровки генетичного коду, як законного прагнення підвести наукову базу під вивчення злочинності, знову викликають до життя спроби угрузнути в протиправну поведінку з біолого-анатомічними, вродженими рисами особистості, наприклад з особливостями хромосом.

Тим часом доведено, що злочинність — не біологічна, а соціальна категорія. Її мінливість зі зміною соціальних умов є безперечним фактом. Індивідуальні властивості і якості, з поміж яких й уроджені, пов'язані з унікальним характером генетичної програми кожної людини, безумовно, визначають багато чого в його поведінці. Визначають (на рівні можливого), але не є причиною.

Викликані рішучими запереченнями спробами поділити ці вроджені властивості на криміногенні, що визначають антисоціальну поведінку, і позитивні, що ведуть людину шляхом чесності, більш цінні і менш цінні. Одним з різновидів такого оціночного підходу до вроджених здібностей генетичної програми є теорія підвищеної криміногенності осіб з набором хромосом типу XVY.

Відомо, що в результаті поділу клітин вага хромосом, включаючи ті, від набору яких залежить стать людини, поділяються таким чином, що в кожній новій клітині утвориться повний набір хромосом. Сполучення хромосом типу X і Y визначають стать людини (XX — жінка, XY — чоловік). У визначеному відсотку випадків цей нормальний розподіл може порушуватися. Одним з результатів такого порушення (наявність зайвої хромосоми іншого типу, чим X чи Y) веде до народження розумово неповноцінного індивіда (синдром Дауна). У звичайних умовах наявність однієї хромосоми Y визначає чоловічу стать людини. Звідси виникло припущення, що в осіб із хромосомною формулою XYU присутні деякі додаткові характеристики “над чоловіків” (підвищена агресивність, сексуальність, і т.ін.), іншими словами, виникла версія про те, що люди такого типу — природжені злочинці.

В 1966 р. в англійському журналі “Природа” було опубліковано доповідь кримінолога П. Джекобса, в якій говорилося про те, що 3,5% “розумово відсталих пацієнтів — чоловіків з небезпечними, насильницькими чи злочинними нахилами, що перебували в одній із шведських в'язниць, мали зайву V-хромосому”. На цій підставі Джекобс зробив висновок про те, що “у деяких

¹ Цит. по: Єминов В.Є. Вказ. работа. — С. 43.

осіб спонукання до насильства може бути вродженим і віднесене до того, що позначається як зайвою Y-хромосоною”.¹

Для спростування цього висновку американський генетик Т. Поуледж привів дані, згідно з якими:

а) рівень чоловічого гормону (тестостерону), як показали дослідження, в осіб з набором хромосом XYU, не відрізняється від рівня у осіб з набором хромосом XY, а підвищена сексуальність таких осіб не підтверджена;

б) чисто фізична характеристика — підвищений ріст — характерний для всіх осіб з набором хромосом типу XYU (інших фізичних відхилень немає);

в) психологічні розходження (коефіцієнт інтелекту), виявлені в осіб з набором хромосом XYU, хоча і нижчі середнього показника з поміж населення в цілому, але збігається з показниками, які характеризують інших осіб, що містяться в закритих установах (всі особи з набором хромосом XYU досліджувалися або у в'язницях або в лікарнях);

г) сполучення хромосом XYU зустрічається в середньому в одного з тисячі народжених, і цей відсоток дуже постійний, він ніяк не пов'язаний зі значним ростом чи зниженням рівня агресивності і насильницької злочинності;

д) головне полягає в тому, що на відміну від інших порушень набору хромосом, що однозначно ведуть до появи хвороби Дауна, наявність зайвої хромосоми Y не спричиняє явних і специфічних відмінностей психіки і поведінки таких осіб.

Форми їхньої поведінки (з поміж яких і випадки скоєння ними насильницьких злочинів) нічим, власне кажучи, не відрізняються від поведінкових актів подібних людей з нормальним набором хромосом, з яких складається основна маса насильницьких злочинців.¹

Серед біологічних і біо-соціальних кримінологічних концепцій найбільш популярними є ті, що пов'язують злочинність не з фізичною, а психологічною структурою людини. Особливо це стосується психологічної теорії Зигмунда Фрейда, за якою злочинність розглядалась як результат дефективного розвитку особи. Суть теорії полягає в тому, що людина з народження біоло-

¹ Див.: О проблеме социального и биологического в преступном поведении. Дубинин М.П., Карпец И.И., Кудрявцева В.Н. Генетика. Поведение. Ответственность. — М. — 1989.

гічно приречена на постійну жорстоку боротьбу антисоціальних глибинних інстинктів — агресивних, статевих, страху — з моральними установками особи. Тобто індивід з дитинства вчиться керувати своїми інстинктами. Проте деяким індивідам так і не вдається цього досягти внаслідок якихось конкретних обставин, наприклад, поганих відносин у родині. В результаті вони розвиваються неправильно і формуються в неповноцінну особу. Конфлікт підсвідомого з усвідомленим, боротьба між ними визначає зміст психічної діяльності людини і її поведінки. У тих випадках, коли активності свідомості виявляється недостатньо, “пригноблені” антисоціальні інстинкти і потяги вириваються назовні і проявляються у вигляді злочину.

Слід відзначити, що з часів Джеймса в психології існує стара аналогія психічного світу людини з вершником на коні. Вершник — це “Я”, те що сприймає і відчуває, оцінює і порівнює; “Кінь” — це емоції, почуття, пристрасті, якими покликаний керувати “Я”. Скориставшись цією алегорією, Фрейд говорив про вершника як про свідомість, і про коня як про безсвідоме. Причому свідомість знаходиться в безнадійному становищі: вона намагається керувати більш сильною істотою, значно сильнішим не лише фізично, але й за своєю хитрістю, близькістю до природи, вмінням обдурити прямолінійну свідомість, повертати в потрібному йому напрямку, залишаючи при цьому свідомість у незнанні стосовно цих поворотів. Тому, щоб зрозуміти людину, необхідно вивчати її не-свідоме, оскільки окремі вчинки і цілі життєві долі визначаються цим конем, а не короткозорим вершником. Правда, Фрейд говорив, що ідеалом людини для нього був би той, хто тримає в тотальному підпорядкуванні свою підсвідомість. Підступництво і сила фрейдівського коня стають особливо наочними, коли ми згадуємо, що до несвідомого Фрейд відносив не лише інстинкти, тягіння, витиснуті імпульси і бажання. До несвідомого відносяться також і багато інстанцій “понад — Я” — моральні установки, зразки і заборони, що, являючись з тих чи інших причин витиснутими із свідомості, з області несвідомого продовжують обтяжувати людину. З огляду на це, можна сказати, що свідомість намагається керувати не конем, а скоріше, кентавром — істотою більш сильною і окрім хитрості, розумною, яка має свою голову (витиснуті інстанції “понад — Я”), а не лише розпливчасті, дифузійні, але могутні імпульси витиснутих бажань. Становище зі

свідомістю “Я”, “ЕГО” стає зовсім безнадійним, а шанс приборкати кентавра — незначним.¹

Послідовники Фрейда додали його теорії деяких нових рис. Найбільш відома неофрейдистська теорія фрустрації, що розглядає злочин як підсвідомий вихід із складного психічного стану — гострого переживання, викликаного раптовою катастрофою надій.

2.7. Соціологічні концепції злочинної поведінки

Якщо біологічні і біо-соціальні концепції розглядають питання, чому окремо взята людина стає злочинцем, то завданням соціологічних теорій є з'ясування того, наскільки часто, яким чином і чому злочинність обумовлюється соціальними чинниками (наприклад, економічною ситуацією). У той час як методика перших зводиться до аналізу особи правопорушника, кримінальна соціологія звертається до методики статистичного спостереження за масовими явищами, які необхідні для розуміння соціальних закономірностей. Людина як частина суспільства, звичайно, втрачає індивідуальні властивості, але натомість набуває якості середньостатистичної людини, перетворюється в певну розрахункову одиницю, за допомогою якої можна сформулювати певні закономірності, а на цій основі — і соціальні причини злочинності.

Вперше систематичний збір кримінальної статистики був розпочатий у Франції. Укладачем першого кримінально-статистичного щорічника (з даними за 1825 р.) був Андре-Мішель Геррі (1802 — 1866). Він першим визнав поділ злочинності, насамперед, за віковими групами, і зокрема показав, що злочинність у групі від 25 до 30 років, досягає апогею. Також він зазначав, що бідність, як причина злочинності, не відіграє визначальної ролі: саме в найбідніших департаментах Франції шахрайство і злодійство зустрічалися рідше всього. Майнові злочини цілком залежать від розвитку торгівлі і промисловості. Найважливішою причиною злочинності Геррі вважав зниження вимог моралі в суспільстві, протистояти чому лише розвитком інтелекту (навчан-

¹ Фрейд З. Психология бессознательного. — М. — 1990. — С. 346 — 425.

ням, освітою) неможливо: для цього необхідно моральна відповідальність у вихованні в площині належного становлення характеру.

Більш значний внесок у розвиток кримінальної статистики зробив бельгієць Ламбер Адольф Жак Кетле (1796 – 1874). Він розглядав злочинність як суспільне явище. Людина, вважав Кетле, – це продукт свого фізичного і соціального оточення, свого середовища, своєї індивідуальності. Будь-який злочин готує суспільство, а злочинець є лише його інструментом. Кожне суспільне утворення обов'язково породжує собою значну кількість злочинів того чи іншого типу, які немов виростають з його організації як неминучі наслідки. Кетле писав: “Є один бюджет, витрати в якому здійснюються з жахаючою сталістю, – це бюджет в'язниць, галер і ешафотів”¹. Цим він хотів сказати, що злочинна реальність у суспільстві формується за вірогідним принципом і визначається кримінально – статистично. Виступаючи 9 липня 1831 року на засіданні бельгійської Королівської академії наук у Брюсселі, у своїй доповіді він заявив: “Ми можемо розрахувати заздалегідь, скільки індивідів почервонять руки в крові своїх громадян, скільки чоловік стануть шахраями, скільки стануть отруйниками, майже так, як ми заздалегідь можемо підрахувати, скільки чоловік народиться і скільки помре”². Кетле вивів “схильність до злочину” у залежності від статі, професії, виховання, клімату і навіть пори року. Він підкреслював: злочинність збуджує різка зміна в житті від добробуту до убогості. Зубожілий скрізь повний спокус. За висновком Кетле, для того, щоб здійснити злочин, необхідно три умови: воля вчинити злочин, що залежить від ступеню моральності людини, сприятливі умови для злочину і можливість використати ці умови.

Цей вражаючий висновок став закономірним наслідком розвитку демографічної статистики в XVII ст. Однак аж до XIX ст. систематичні дані статистики про злочинність були відсутні. Правда, ще в 1788 р. Бентам висловив припущення про те, що в області злочинності повинні спостерігатися стійкі статистичні закономірності. Така статистика, писав він, могла б стати найдосконалішим методом постачання законодавця необхідними дани-

¹ Цит. по: Снайдер Г. Вказ. робота. – С. 73.

² Там же.

ми для його роботи. Ці дані могли б скласти різновид політичного барометра, за допомогою якого можна було б судити про ефективність відповідного законодавства, так само, як рівень смертності говорить про фізичне здоров'я країни, кримінальна статистика свідчить про її моральне здоров'я.

Дослідження статистиків в області злочинності проводилися за віком, статтю, національністю, професією й освітою злочинців, за економічними умовами, за порою року. Головний висновок, до якого вони прийшли, полягав у тому, що кількість всіх злочинів, а також кількість конкретних видів злочинів залишаються приблизно однаковими щороку. Таку саму закономірність було виявлено й у цифрах злочинів, які характеризують стан злочинності у певних соціальних умовах, у місті чи селі і т.ін.

Було виявлено, що складаючись з окремих злочинних актів, утворюється явище, відмінне від складових його частин, тобто злочинність як соціальний феномен, яка існує лише в суспільстві і залежить від умов цього суспільства.

Чим же відрізняється злочинність, тобто сукупність злочинів, від кожного окремого злочину? Як цю проблему вирішували наші попередники? Суть полягає в тому, що кожний окремо взятий злочин міг відбутися, а міг і не відбутися, але стосовно сукупності таких випадкових явищ подібний підхід неможливий, тут доводиться констатувати, що “це не тільки могло, але і повинно було відбутися”, отже злочинність в цілому є явищем закономірним для конкретних умов конкретного суспільства.

Але якщо злочинність на відміну від окремого злочину є постійною, непохитною, виразною, то її існування породжується також якимись стабільно діючими силами. Визнання злочинності як соціальної закономірності неминуче веде до визнання її обумовленості соціальними явищами, які сприяють чи перешкоджають існуванню злочинності.

Цей висновок і зробив Кетле. “Суспільство, – писав він, – містить у собі зародок усіх злочинів, що мають скоїтися, тому в ньому містяться умови, що сприяють їх розвитку; воно, так би мовити, готує злочин, а злочинець є лише знаряддям. Усякий соціальний стан припускає, відому кількість і відомий порядок злочинців, що є необхідним наслідком його організації. Це спостереження, що на перший погляд може здатися безрадіним, проте є дуже втішним, якщо подивитися на нього ближче. Воно вка-

зує на можливість удосконалення людей за допомогою зміни установ, звичок, стану освіченості, загалом усього, що має вплив на їх побут”.¹

Отже, вперше, у кримінології було поставлено наголос на важливість соціальних умов, продемонстрована соціальна детермінованість злочинності, її відносна незалежність від волі і свідомості окремих людей, її похідний характер від умов соціального середовища.

Саме в цей період французький кримінолог Лакассань вивів знамениту формулу: “Кожне суспільство має тих злочинців, яких воно заслуговує”.² Ця фраза була сказана ним у 1885 році на I Міжнародному конгресі антропологів у Римі.

Позиція соціального детермінізму в кримінології спричиняє надзвичайно важливі висновки. І перший з них полягає в тому, що, не змінюючи соціальних умов, що породжують злочини, марно було б намагатися радикально вплинути на злочинність. Якщо підставою злочинності є об’єктивні (тобто не залежні від волі людей) чинники, то злочинність відтепер перестає здаватися лише плодом егоїстичних спрямувань деяких людей. Таке уявлення про злочинність виникає стихійно і є надзвичайно стійким. Насправді, здається очевидним, що злочини вчиняють ті, хто хоче їх скоїти (вільна воля). Бажання скоїти злочин притаманне егоїстичним, морально зіпсованим і невихованим особам. Досить умовити цих людей (чи залякати їх) і злочини зменшаться, злочинність зникне.

Якщо ж не все в поведінці людей залежить від їх намірів, бажань (їхньої волі), якщо їх вчинками рухають не об’єктивні чинники, тоді ані жорстокі покарання, ані найдосконаліше кримінальне законодавство, ані найідеальніша машина юстиції самі по собі радикально вплинути на злочинність не в змозі.

Ідея про причинність у сфері людських дій, яка виникла, ніколи не буде викреслена із сукупності наук, що вивчають поведінку людей.

Проте, концепцію Кетле обмежувало механічне розуміння соціального детермінізму. Для соціального життя він намагався вивести закони, аналогічні принципам механіки (дія дорівнює протидії, рівновага — заснована властивість суспільства, вона може

¹ Цит. по: Гернет М.Н. Моральная статистика. — М. — 1992. — С. 16.

² Цит. по: Єминов В.Є. Вказ. робота. — С. 46.

бути стійкою і не стійкою, і т.п.). Ці закони єдині для всіх епох і всіх народів.

М. Манхейм був правий, коли писав, що “кожне суспільство має такий тип злочинності і злочинців, що відповідають його культурним, моральним, соціальним, релігійним і економічним умовам”.¹

Відразу, декількома сторінками пізніше, він додає, що злочинність — це “глибоко закореніла хвороба нашого суспільства”.²

Це доповнення дуже примітне. Відразу виникає запитання: чи можливо вилікувати такий організм? Іншими словами, чи є злочинність хворобою, чи невід’ємною частиною соціального ладу?

Відповісти на це запитання в рамках механічного детермінізму неможливо. Початок ХХ ст. приніс із собою значний ріст злочинності. Вона набула нових відмінних рис (агресивні руйнівні дії, зростання ролі наркотиків у злочинності, поширення злочинності “білих комірців” (бізнесменів, директорів корпорацій і т.ін.), Вагомого впливу зазнав стан злочинної статистики з постійним ростом злочинності серед неповнолітніх.

Соціальний детермінізм Кетле, являючись механічним, був не в змозі пояснити цей ріст злочинності, що ставив під сумнів його постулати.

1. У суспільстві, як і в будь-якому механізмі, як і в природних процесах, описаних фізикою Ньютона, причинний зв’язок діє в одному напрямку, за схемою причина-наслідок. У соціальній реальності, як виявилось, причина і наслідок постійно міняються місцями, взаємодіють. Низький матеріальний рівень, незабезпеченість дійсно ведуть до росту майнових злочинів, але і зростання матеріального статку сам по собі викликає у відповідних соціальних умовах більш крайні форми злочинності. Так, аналізуючи дані кримінальної статистики за 50 років (1830 — 1880), французький психолог і кримінолог Г.Тард писав: “Але особливо збільшилася жадібність, здається, разом зі збільшенням народного добробуту”.³

2. Суспільство, як і будь-який механізм, засноване на певній, обмеженій кількості правил і принципів, пізнаючи які, люди виявляться здатними поводитися розумно, тобто відповідно до

¹ Mannheim. Op.Cit. — P.422.

² Там же. — С. 472.

³ Тард Г. Сравнительная преступность. — М., 1907. — С. 88.

цих пізнаних правил, а тому ріст грамотності, освіченості сам по собі сприяє зниженню злочинності. Однак і цей, постулат, що здавався цілком резонним, себе не виправдав.

Епоха торжества буржуазних ідеалів виявилася епохою глибокого розчарування в сфері боротьби зі злочинністю. В обуренні і здивуванні Тард вигукує: “Як! Ріст трудової діяльності і багатства робить природним ріст злочинів і злочинців! А де ж, моральна сила праці, моральна чеснота багатства, про які стільки говорили? Освіта зробила великі успіхи. Де ж благодійна, настільки прославлена дія освіти на вдачі? Як! Ті великі попереджувальні ліки від соціальної хвороби: праця, загальний достаток і освіта — посилено діяли не раз, а потік злочинності, замість того, щоб пересихати, раптом вийшов з берегів”.¹

Ці питання, що стали перед кримінологами і які на початку ХХ ст. сприяли необхідності, дати нове тлумачення соціальних явищ, зокрема злочинності, ввести нові категорії і поняття сучасної духовної культури суспільства, перебороти механічний матеріалізм Кетле, виходячи з положення про те, що немає і не може бути суспільства без культури, що саме наявність духовної культури — принципова риса будь-яких форм людського співіснування, що не досліджуючи її специфічних законів, не можна пояснити жодного соціального явища, з поміж яких і злочинність. Вся справа в тому, яка ця культура.

Розкрити специфіку детермінації соціальної поведінки, яка не зводиться ні до механічного матеріалізму, ні до суб’єктивного ідеалізму, прагнули відомі французькі соціологи — вже згадувані нами Габріель Тард (1843—1904) і Еміль Дюркгейм² (1858—1917), які і заклали основу кримінально-соціологічної теорії.

Тард розробив теорію професійного злочинця і теорію злочинного наслідування. Злочин — це ремесло, професійна дія. Професійний злочинець навчений спеціальним навичкам і прийомам. Він довго вчиться, завойовуючи свою професію. У злочинця-професіонала свій жаргон, стосовно своїх колег він поводить себе відповідно до визначеного кодексу поведінки. Могутньою, підсвідомою і таємничою рушійною силою, що лежить в основі всієї діяльності суспільства, включаючи і злочинність, є, на дум-

¹ Тард Г. Вказ. робота. — С. 95.

² Детальний аналіз соціологічних впливів Є. Дюркгейма. Див. у кн.: Осипова Е. В. Социология Эмиля Дюркгейма. — М., 1972.

ку Тарда, наслідування. Наслідування — це соціальна “форма руху, завдяки якій думка передається від одного мозку до іншого”. Чим ближче люди сходяться один з одним, тим більше вони один одного наслідують.

Еміль Дюркгейм вважав поведінку, що відхиляється, нормальною. Він заклав основу *теорії аномії*, відповідно до якої уникнути поведінки, що відхиляється, не можна, оскільки в суспільстві спостерігається величезне розмаїття різних видів поведінки. Нормальною поведінкою вважається через надмірний контроль суспільства в якому відсутня злочинність. Якщо повністю усунути злочинність у суспільстві, у ньому не буде прогресу і ніяких соціальних змін. Злочинність логічним чином включено до кола основних умов існування соціальної організації. Якщо в злочинця не буде можливості вчинити протиправну дію, то не зможе виявити себе і геній. Під “аномією” Дюркгейм розумів стан без норм, без законів. У суспільстві, де панують людська солідарність і соціальна єдність, злочинність низька. Коли ж соціальна згуртованість розпадається і підсилюється ізоляція індивідумів (у силу поділу праці, технічного прогресу, старіння принципів і норм, що впорядковують суспільство й ін.), зростає поведінка відхилення. “Отже, — робив висновок він, — злочинність необхідна: вона міцно пов’язана з основними умовами будь-якого соціального існування і в силу цього корисна, оскільки ті умови, частиною яких вона є, невіддільні від нормальної еволюції моралі і права.”¹ Ненормальним є надлишкова злочинність або занадто низький її рівень. У першому випадку суспільству загрожує розпад, у другому — застій соціального розвитку.

Нормальним є застосування кримінального покарання, що служить для забезпечення центральної соціальної функції — наочної демонстрації значення визнаних соціальних цінностей, служінню меті об’єднання людей у суспільстві навколо цих цінностей.

Дюркгейм вважається засновником *теорії соціальної дезорганізації*. Ця теорія робить спробу піднятися від мікрогрупи до більш значущих соціальних інститутів — соціально-психологічних, соціально-культурних, соціально-економічних і політичних протиріч.

¹ Дюркгейм Э. Норма и патология // Социология преступности. — М., 1966. — С. 42.

Теорія Дюркгейма отримала певне поширення, особливо в США. Так, американський соціолог Мертон пояснює аномію (у буквальному перекладі – “безнормативність”) сучасного суспільства протиріччям між цілями, що ставлять перед собою різні соціальні групи (професійні, національні, сімейні і т.ін.) чи які ставлять перед ними життя, і засобами, використаними для досягнення цих цілей.

Випадок, коли вся увага приділяється досягненню мети, а характер засобів, що обираються, цілком ігнорується, є центральним об'єктом аналізу в концепції Мертона, тому що в результаті прагнення домогтися мети будь-якою ціною, не зважаючи на засоби, інтеграція суспільства слабшає і розвивається аномія. При цьому він констатує такі положення, які характеризують, на його думку, стан соціальної структури сучасного американського суспільства.

1. Багатство як загальний символ успіху. Надзвичайний акцент, що робиться в американському суспільстві на набуття багатства як символу успіху, перешкоджає досить ефективному контролю над застосуванням установлених норм, що регулюють набуття такого стану. Обман, корупція, аморальність, злочинність – коротше кажучи, весь набір заборонених засобів значною мірою стає звичайним лише тоді, коли акцент на досягнення успіху, стимульований даною культурою, відокремлюється від акценту на відповідне застосування дозволених засобів.

2. Обмеження соціальних можливостей лише сферою фізичної праці в зонах нетр. На думку Мертона, у зонах з високим рівнем злочинності існує обмеження професійних можливостей людини лише некваліфікованою працею. Це пов'язано з низькими прибутками. Такий спосіб життя не може конкурувати з організованою аморальністю, котра приносить набагато вищі прибутки.

3. Зростаюча жорстокість (окостеніння) класової структури. Мертон пише, що дійсне досягнення бажаних символів успіху по загальноприйнятих каналах є, всупереч офіційній американській ідеології відкритих класів, релятивно кволим і скрутним. Існує безліч доказів того, що класова структура американського суспільства стає менш рухливою а вертикальна мобільність (можливість просування догори) знижується. Лідери бізнесу в Америці значною мірою рекрутуються з вищих прошарків суспільства, а стереотип – кожний посильний може стати президентом –

не більш ніж “корисна принада” для тих, хто може “збунтуватися” у випадку, якщо така втішлива надія буде усунута.

Висновок Мертона такий: антисоціальна (і злочинна) поведінка відчутно зростає, якщо в суспільстві (будь-якому!) вище всього звеличуються певні символи успіху, нібито загальні для населення в цілому, у той час як соціальна структура цього суспільства обмежує чи цілком усуває доступ до законних засобів заволодіння цими символами для значної частини цього населення.

Вимоги до культури поведінки, що ставляться особі в цьому випадку, несумісні. З одного боку, від неї вимагають, щоб вона зорієнтувала свою поведінку напрямком, який дав би їй змогу зробити це встановленим, законним способом.

З іншого боку, члени таких груп суспільства (будь-якого!) піддаються серйозному тиску, через те вони змушені відкинути законні засоби досягнення успіху, які є марними для них, і намагаються досягти успіху шляхом застосування незаконних засобів. Сам той факт, що успіх особи в сучасному американському суспільстві вимірюється в доларах, оцінюється лише за рівнем багатства, яким володіє індивід, причому про засоби, якими воно добуто, ніхто особливо не запитує, заохочує до використання будь-яких, з поміж яких і злочинних, засобів досягнення такого роду успіху. Тому не просто бідність і обмеження в можливостях, а нав'язування всьому населенню мети матеріального успіху, панування єдиних для всіх символів соціального поступу при відсутності чи явно нерівного доступу до законних засобів заволодіння ними – у цьому суть аномії як чинника зростання злочинності. “Доктрина “ціль виправдує виправдує засоби” стає провідним принципом діяльності у випадках, коли структура культури занадто звеличує мету, а соціальна організація занадто обмежує можливий доступ до схвалюваних коштів”.¹

Подібний порядок з неминучістю веде до розпаду зв'язків. За таких умов люди перестають бачити серед оточуючих собі подібних, гідних людського відношення, і зводять їх до рівня бездушних засобів, використовуючи на шляху до власної мети. Це призводить до культурного хаосу, аномії, війни всіх проти всіх.

Сучаснішим варіантом викладу теорії соціальної дезорганізації, що пояснює причини злочинності, може служити книга

¹ Социология преступности. – С. 311.

американського кримінолога Шура “Наше злочинне суспільство – соціальні і правові джерела злочинності в Америці”. Якщо Мертон опирається на соціально-культурні протиріччя, то Шур пише про протиріччя в галузі кримінального законодавства, юстиції, поліції, зовнішньої політики і соціальної нерівності.

Економічна теорія. Ще в 1833 році французький соціолог і кримінолог Геррі визнав, що бідність має лише другорядне значення в процесі виникнення злочинності. Але, на думку бельгійського кримінолога і соціолога Кетле (1835), різкий перехід від добробуту до убогості обов’язково призведе до злочину. У середині ХІХ ст. в Англії виникла дискусія про те, який стан економіки сприяє розвитку злочинності – позитивний чи негативний. Думки розділилися на діаметрально протилежні.

Економічний розвиток впливає на види і рівень злочинності як безпосередньо, так і побічно, особливо в сфері майнових деліктів. Проте існуюче в суспільній думці переконання, начебто злочин породжує бідність, є грубим і не відповідаючим істині, спрощенням. Бідність – це відносне, суб’єктивне поняття. Вона визначається рівнем добробуту в даному суспільстві й оцінкою окремих людей. Те, що один розглядає як бідність, інший вважає статком чи навіть розкішшю. Тому саме поняття “бідність” важко визначити. Крім того, необхідно врахувати, що ту чи іншу економічну ситуацію яка відображається на розвитку злочинності з запізненням на 2 – 3 роки. Далі, розгортання економічних сил певною мірою залежить від розвитку суспільства в цілому, адже саме цей розвиток визначає види і рівень злочинності.

Існують три основні теорії, які намагаються обґрунтувати вплив економіки на злочинність:

Теорія депресії припускає, що злочинність у періоди високої кон’юнктури знижується, а в період економічної депресії зростає.

Теорія експансії виходить з того, що злочинність з розвитком економіки росте, а при спаді економіки знижується. Під час економічного процвітання та буму матеріальні блага стають більш доступними і помітними. Очікування підйому рівня життя посилюється. І те, чого людина не може домогтися легальним шляхом, вона намагається одержати протиправними методами. З поліпшенням життєвих умов збільшується споживання алкоголю, посилюється недбалість у роботі, необдуманість вчинків, неухважність і зарозумілість у відношенні людей один до одного. Місце ма-

теріальних потреб посідають психологічні і моральні цілі (придбання символів статусу, престижу), що і формують так звану злочинність добробуту.

Комбінована теорія депресії-експансії передбачає, що злочинність зростає в періоди підйому і спаду економіки. Зміна економічної ситуації як у кращу, так і в гіршу сторону підвищує рівень злочинності. А от економічна стабільність діє на злочинність пом’якшуючим чином.¹

Теорія депресії не може пояснити, чому в періоди високої економічної кон’юнктури злочинність зростає. Теорія експансії, в свою чергу, не здатна чітко відповісти, чому злочинність посилюється в періоди економічного спаду. При нинішньому стані кримінологічних досліджень комбінована теорія депресії-експансії виявляється, очевидно, найбільш прийнятною.

Соціально-психологічна теорія “диференційованої асоціації”, розвинута Е. Сатерлендом, зводиться до того, що злочин є результатом впливу тих соціальних груп, з якими він контактує. У процесі цих контактів велике значення має елемент наслідування, у результаті якого виробляється імпульс до вчинення злочину, він навчає “техніки” злочинної поведінки, засвоює неповагу до закону. Слід зазначити також, що ім’я Сатерленда в історії кримінології пов’язане з концепцією злочинності “білих комірців”.

Теорія соціальної превенції злочинності. Прихильники визнання загальної превенції єдиним реальним засобом боротьби зі злочинністю, власне кажучи, всі свої надії покладають на застрашувальний вплив покарання, на жорсткість санкцій і навіть процесуальних норм. Основна методологічна помилка розглянутого напрямку виражається в переоцінці кримінально-правових заходів боротьби зі злочинністю, в ігноруванні причин злочинності.

Теорія стигматизації (інтерації). Однією з новітніх кримінологічних теорій є теорія стигматизації, яка стверджує, що жодна поведінка не є злочинною сама по собі і не має властивостей, які б принципово відрізняли її від інших форм поведінки. Злочинне діяння є таким у силу реакції на нього з боку законодавця, поліції, судів. Саме така реакція, за твердженням цієї теорії створює злочин і злочинця за допомогою негативної офіційної оцінки чи стигматизації, тобто таврування, певного діяння і особи, що

¹ Шнайдер Г.Й. Вказ. робота. – С. 253.

його скоїла. Теорія стигматизації звертає увагу на той факт, що процес взаємодії індивіда із системою кримінальної юстиції справляє на нього не позитивний, а негативний вплив, змінюючи в гіршу сторону його уявлення про самого себе, формуючи сьогодення злочинця, що активно протистоїть суспільству з його законами і мораллю. Цей процес досягає кульмінації у в'язниці, де як показує американський кримінолог В. Фокс на матеріалі життєписів злочинців і емпіричних досліджень, формується злочинна свідомість, що, здебільшого не піддається виправному впливу.¹ Стигматизація покликана якщо не зняти, то хоча б зменшити відповідальність суспільства за існування злочинності, переклавши цю відповідальність на “вилупків”, а заодно і на ліберальну науку, яка нібито бере їх під свій захист, коли підкреслює вирішальне значення соціальних умов життя, що породжують і стимулюють злочинність.

Таким чином, дана теорія досліджує процеси інтеракції (взаємодії) між тими людьми, які встановлюють правила і забезпечують їхнє виконання, і тими, хто їх порушує, за що одержують клеймо “антисоціального” чи “злочинного” елемента. Прихильники цієї теорії явно симпатизують “занепалим” і невдахам, на чю сторону вони вважають зобов'язаними ставати.

Теорія навчання. Злочинцем може стати будь-яка людина, стверджують прихильники цієї теорії. Природжених злочинців не буває, успадкувати можна лише здатність до навчання. Ця “схильність” дозволяє засвоювати будь-які мислимі форми поведінки — як соціально прийнятні, так і девіантні, протиправні.

Габріель Тард був одним з перших, хто висунув кримінологічну теорію навчання і виявив три основні закономірності наслідувального навчання:

а) легше і найкраще переймають поведінку один одного індивіди, що знаходяться в тісному контакті; б) наслідування досить популярне в суспільстві, пронизує його від верхніх прошарків до найнижчих: молоді люди наслідують літніх, бідняки — багатих, селяни - аристократів. Злочинність молоді, людей похилого віку і людей з низьким статусом заснована на їхньому прагненні стати врівень зі старими, багатими і привілейованими, відповідно; в) колишня поведінка людини при цьому перекивається новою,

¹ Фокс В. Введение в криминологию. М., 1980. — С. 16.

яка може або підсилити стару, або цілком змінити її. Але при цьому стара поведінка є своєрідним переходом до нової. Наприклад, студенти, що раніше вживали алкоголь, але згодом перестали отримувати від нього задоволення, можуть переключитися на вживання наркотиків, зробивши їх своїм задоволенням. Таким чином, нова поведінка базується на старій.¹

Теорія субкультури. Відомо, що поведінка людей неоднакова, інколи навіть в одній і тій самій ситуації. Посередником між ситуацією і дією є ціннісні орієнтири людини, відповідно до яких вона будує свою поведінку. Саме цінності, засвоєні людиною, вказують їй, як поводитися у певних ситуаціях. Поняття “культура” охоплює весь комплекс ціннісних уявлень, що склалися в певному суспільстві, у межах певної території й у межах певного періоду історії. Це поняття містить у собі стиль життя, образ думки, відчуття і поведінку, виражену в характері харчування, одягу, у звичках і вдачах, у релігії та мові. Культура містить певну традицію і досить обмежена за об'ємом і тривалістю існування; вона змінюється, асимілюється з іншими культурами, з іншими формами поведінки і ціннісних уявлень.

Під субкультурою розуміють систему суспільної поведінки і цінностей, що існують окремо від пануючої системи поведінки і цінностей, але однозначно є частиною цієї центральної системи. Субкультурні групи поділяють частину елементів з пануючою культурною традицією (цивілізацією), але при цьому зберігають і власні норми поведінки, і цінності, що відрізняються від провідної цивілізації. Не випадково Програми санації нетр у різних районах світу показали, що лише поліпшенням житлових умов і зниження рівня убогості ніяк не знижує делінквентність. Нетр — це своєрідна форма життя. Мешканці нетр не виявляють інтересу ні до своїх помешкань, ні до виховання своїх дітей. Вони не довіряють поліції і вважають, що в “бідних людей” є право на злочинство. І тому одного лише поліпшення їхнього соціально-економічного становища недостатньо, щоб домогтися їхньої відмови від цього способу життя.

Теорія конфлікту. Поняття “конфлікт” прийшло з латинської мови й означає зіткнення, боротьбу чи суперечку. Проблема конфліктів — психічних (внутрішньо особистісних), міжосо-

¹ Див.: Тард Г. Сравнительная преступность. — М., 1907.

бистісних і соціальних (між особою і суспільством) — займається психологія, і зокрема психоаналіз. Психічні (внутрішньоособистісні) конфлікти можуть бути рушійною силою в межах психо- і соціодинаміки. Коли вони виходять з під контролю, то стають неврозамі і ведуть до порушення відносин із зовнішнім світом. Конфлікти між групами, класами і суспільствами є предметом соціології. Об'єктами цих конфліктів можуть стати: цінності, життєві цілі, статус, влада та розподіл благ. У рамках соціальних змін і структурного перетворення суспільства ці конфлікти виявляються могутніми імпульсами. І якщо їх не вирішити цивілізованими соціальними методами, вони можуть виникнути стихійно і викликати функціональні порушення, загальмувати прогрес і нанести шкоду життю суспільства. Вони здатні розколоти і навіть підірвати соціальну систему. Разом з тим міжособистісні конфлікти — це нормальне явище. Вони неминучі навіть у найтісніших відносинах людей. З неподоланих психічних (внутрішньоособистісних) і соціальних конфліктів народжується злочинність, протиправність і поведінка, що відхиляється.

Одним з перших, хто висунув кримінологічну теорію конфлікту, був Торстен Селлін (1938). У своїй теорії “конфлікти культур” він вказує на розходження між зовнішніми і внутрішніми конфліктами цінностей. Зовнішні конфлікти цінностей можуть бути результатом процесу соціальної диференціації (розчленування суспільства) усередині однієї соціальної системи чи наслідком контакту між нормами різних соціальних систем. Перетворення однієї культури, однієї системи цінностей в іншу обов'язково супроводжується конфліктом цінностей. Зовнішній ціннісний конфлікт уже здатний призвести до росту злочинності. Однак найбільш розповсюдженою причиною злочину є ситуація, коли зовнішній ціннісний конфлікт призводить до внутрішнього, коли конфлікт між культурами інтерналізується (глибоко засвоюється), перетворюється у внутрішньоособистісний, чи коли він переноситься на певну соціальну групу, наприклад, на родину, і викликає її дезорганізацію (розпад). Таким чином, є конфлікти між нормами всередині однієї особи (внутрішньоособистісні), однієї групи (внутрішньогрупові ціннісні конфлікти) і між двома різними соціальними утвореннями (зовнішні ціннісні конфлікти). Засвоєне особою протиріччя між нормами поведінки, що суперничають, таїть у собі найсильніший криміногенний вплив.

Теорія контролю. Відповідно до цієї теорії, що була вперше запропонована кримінологами Альбертом Рейсом (1951), Ф. Айвенном Наєм (1958) і Мартіном Гоулдом (1963, 1970), соціально комфортній поведінці необхідно навчатися. Для вивчення такої поведінки і її засвоєння вирішальне значення має формальний і неформальний контроль, а також контроль зовнішній і самоконтроль. Неформальний контроль, принаймні, настільки ж важливий, як і формальний, який внаслідок ціннісних конфліктів між соціальними групами в плюралістичному суспільстві має порівняно велике значення, виконує в цьому суспільстві не лише функцію залякування, але і функцію формування цінностей. Зовнішній контроль за рахунок процесу інтерналізації перетворюється у внутрішньоособистісний контроль, чи самоконтроль.

Багатофакторний підхід. Одним з перших, хто виступив на підтримку багатофакторного методу був Енріко Феррі (1896), а подальший розвиток цей підхід одержав у роботах Вільяма Хілі (1915) і Сіріла Берта (1925). Представники багатофакторного підходу доводили, що вони проводять неупереджені “фундаментальні дослідження і дії”, щоб із зібраних фактів створити якісь теорії. Їхні супротивники протиставляли цим аргументам свої контраргументи, які зводяться до того, що багатофакторний підхід містить у собі визнання того, що ніякої теорії злочинності взагалі створити неможливо, а прихильники багатофакторного підходу виходять з “ще не усвідомлених” і невисловлених теоретичних припущень, з яких вони засновують “кладовища даних”, оскільки, начебто, неможливо (чи майже неможливо) інтерпретувати і практично використовувати всю ту величезну кількість зібраних фактів через їхню теоретичну незв'язаність. У період між 1915 і 1950 роками багатофакторний підхід панував в американській психології.

Багатофакторний метод страждає не лише через відсутність теоретичної основи; проти нього можна висунути і серйозні методологічні заперечення:

— цей метод припускає переважне вивчення ув'язнених, тобто тієї групи осіб, які старанно відфільтровані органами кримінальної юстиції. Виявлені ознаки в ув'язнених необов'язково мають бути пов'язані лише зі злочинністю. Ці ознаки цілком можуть бути результатом добору, проведеного органами правосуддя, чи результатом якихось обставин, що склалися вже після арешту;

— у цьому методі передбачається протиставлення в порівняльних цілях групи ув'язнених, групі ув'язнених без попереднього дослідження прихованої злочинності. Оскільки багато із тих, хто входить до контрольної групи законослухняних можуть виявитися прихованими і не виявленими правопорушниками;

— цей підхід цілком орієнтований на злочинця, тому що при цьому вивчаються тільки лише фізичні (тілесні), психологічні і соціальні ознаки самого злочинця, а не суспільні чи віктимогенні чинники. Злочинець описується і клеймується, але нічого не робиться, щоб показати, як позбутися від цих кримінальних ознак при реакції на злочинність;

— усі чинники, обрані довільно чи неусвідомлено, оцінюються за тими самими критеріями, без урахування того, що одні фактори відіграють більш значну, а інші менш значну роль у виникненні злочинності або ж зовсім не мають до цього ніякого відношення. Такий підхід не дає можливостей виявити, яким чином певні чинники злочинності взаємодіють один з одним як структурно, так і у динаміці.¹

Незважаючи на ці методологічні докори, що надходять на адресу цієї школи, здається, не можливо залишити без уваги отримані нею емпіричні дані. Необхідно спробувати вмонтувати ці дані в існуючі теорії, оскільки в результаті багатьох їх пошуків було накопичено величезні дані і здійснено велику дослідницьку роботу.

2.8. Виникнення і розвиток вітчизняної кримінології

Отже, з попередніх параграфів ми з'ясували, що становлення методологічної бази кримінології відбувалося аж ніяк не миттєво. Воно мало не лише тривалий, але і складний характер, включаючи і коректування низки положень, і поетапне очищення від перекручувань.

Вихідні положення вітчизняної кримінології, як уже відзначалося, стали формуватися ще в XVIII ст. (напр. А.Н. Радищевим).

У XIX - початку XX ст. ідея соціальної детермінації злочинності, і підходи, які впливають з неї, до вивчення причин, струк-

¹ Детальніше про це див.: Шнайдер Г.Й. Вказ. робота. — С. 244-252.

тури, динаміки злочинності як соціального явища здобули значного поширення в межах науки кримінального права. У цьому, власне кажучи, кримінологічному напрямку досліджень, що отримав найменування “соціологічної школи”, панувала так звана теорія чинників, принципівим недоліком якої, як уже відзначалося, були зрівнювання значення найрізноманітніших детермінант злочинності, відсутність суворого розмежування причин індивідуальної злочинної поведінки і злочинності, невикористання системного аналізу. Проте не можна недооцінювати внесок соціологічної школи в створення основ кримінологічної науки. Найбільш яскравими представниками її були: М.В. Духовський, І.М. Фойницький, М.С. Таганцев, Н.Д. Сергієвський, Д.А. Дриль, М.Н. Гернет, А.А. Піонтковський, С.Ю. Познишев і ін.

Першим криміналістом, який закликав своїх колег залучити до науки кримінального права дослідження причин злочинності, був професор Московського університету М.В. Духовський. У 1872 році 23-річний доцент Демидівського юридичного ліцею прочитав лекцію “Завдання науки кримінального права”, у якій зазначив, що ця наука повинна вивчати злочин як явище суспільного життя з детальним дослідженням його причини.¹ Головною причиною злочинів Духовський вважав суспільний лад, “дурний економічний лад суспільства, дурне виховання і цілу масу інших умов”. Безумовно, заслугою Духовського було активне використання матеріалів кримінальної статистики у вивченні причин злочинності.

Проте, проголосивши злочинність явищем соціальним, теоретики соціологічної школи не дали повного, розгорнутого визначення основного предмету свого дослідження.

Криміналісти-соціологи мали на увазі, що пізнання злочинності повністю залежить від повноти вивчення її факторів, а тому основну увагу ця школа приділяла аналізу численних даних, що свідчать про статистичну залежність між різними соціальними, економічними й особистісними характеристиками злочинців, з одного боку, і фактом порушення кримінального закону — з іншого. Тому найважливішим методом дослідження закономірності розвитку злочинності соціологічна школа вважала статистичний

¹ Детальніше див.: Иванов Л.О., Ильина Л.В. Пути и судьбы отечественной криминологии. — М., 1991.

аналіз. Порівнювалися кількісні показники злочинності з урахуванням особливостей країни, регіону, року чи часу доби, статеві, вікових, психологічних і освітніх характеристик злочинців, алкоголізму, цін на хліб і т.ін. На основі цих даних пропонувалися різні класифікації факторів злочинності, найпоширенішою з яких була тричленна, що поділяла всі фактори на індивідуальні (антропологічні), соціальні і фізичні (космічні).

Статистичні закономірності, якими оперували криміналісти-соціологи, давали, безумовно нову інформацію про злочинність, але тільки на їх основі неможливо пояснити, у силу чого ці закономірності виявляються. Таке пояснення могла дати лише наука, що включає у свою дисципліну не специфічно правове регулювання поведінки громадян, а соціальну обумовленість людських вчинків у широкому розумінні.

Основним напрямком, завдяки якому став можливим перехід на нові методологічні позиції у вивченні злочинності, було ліве крило соціологічної школи кримінального права (М.Н. Гернет, М.М. Ісаєв, Н.Н. Полянський і ін.).

Представники цього напрямку не лише ясно усвідомлювали, що злочинність є певним станом соціального організму, але і намагалися у своїх дослідженнях розкрити внутрішній зв'язок, який існує між емпіричними закономірностями злочинності і соціально-економічним ладом суспільства.

Антропологічний напрямок кримінального права не знайшов у нас такого поширення, як на Заході. Одним з найвідоміших вітчизняних юристів, що тяжіли до антропологів – послідовників Ломброзо, був Д.А. Дриль (1846 – 1910).

Вивчення публікацій періоду перших років Радянської влади показує, що вже тоді велика увага приділялася вивченню злочинності, її причин та особи злочинця. Базою для такого вивчення стало створення в липні 1918 року в системі статистики особливої галузі – моральної статистики.

Організаційною і методичною базою проведення кримінологічних досліджень у перші роки Радянської влади були кабінети і клініки з вивчення злочинності і злочинця, що створювалися різними відомствами й установами, під різними назвами.

Перший кабінет по вивченню злочинності було створено у 1918 році в Петрограді.

У 1922 році, безпосередньо, при управлінні місцями ув'язнення було створено Саратовський кабінет кримінологічної ан-

тропології і судово-медичної експертизи, а в 1923 році організовано Московський кабінет з вивчення злочинності й особи злочинця при Моссохоронздоров'ї.

У 1924 році ряд кримінологічних кабінетів було організовано в Україні – у Києві, Харкові, Одесі.

З метою координації проведення кримінологічних досліджень при НКВС РРФСР 10 жовтня 1925 року було створено Державний інститут з вивчення злочинності і злочинця. Від ученої ради інституту в міжвідомчу раду з керівництва інститутом увійшов М.Н. Гернет.

В інституті було створено 4 секції: соціально-економічна, пенітенціарна, біопсихологічна і криміналістична, а також статистичне бюро. Незважаючи на цілу низку помилок, що мали місце в роботі інституту, аж до 1929 року в ньому не було жодного, хто намагався б приклеїти ярлик іншому, якщо наукові погляди не збігалися.

Після ліквідації НКВС РРФСР інститут у 1931 році було передано Наркомюсту РРФСР і перейменовано в інститут кримінальної і кримінально-виправної політики РРФСР. Його очолював О.С. Шляпочников. У 1933 році інститут мав судову секцію, секцію кримінальної статистики, секцію по боротьбі з дитячою злочинністю, процесуальну секцію господарського і цивільного права і процесу з групами (транспортного права, житлового права, банківського права, виключних прав), і підсекціями (аграрного права, сімейного права, цивільного процесу, іноземного, цивільного і міжнародного приватного права).

У 1936 році інститут радянського будівництва і права Комуністичної академії було реорганізовано в інститут державного права. У 1937 році постановою РНК СРСР інститут був перейменований у Всесоюзний інститут юридичних наук НКЮ СРСР. У складі десяти секцій інституту не було жодної, яка б спеціально займалася питаннями кримінології. Замість соціологічних і кримінологічних досліджень інститут переважно займався тлумаченням норм права і практикою їхнього застосування. Таке становище зберігалось до середини 50-років.

З 1960 року кримінологією став займатися один із секторів Інституту держави і права Академії наук СРСР. Цей сектор очолював А.А. Герцензон. У 1966 р. був виданий перший підручник з кримінології.

В Україні відродження кримінології почалося в стінах Київської вищої школи МВС СРСР, нині Національний університет внутрішніх справ України, і значною мірою пов'язано з ім'ям П.П. Михайленка. У 1964 р. у співавторстві з І. Гельдфандом він видав монографію “Попередження злочинності — основа боротьби за викорінювання злочинності”. Тоді ж при КВШ МВС була створена науково-дослідна лабораторія, значну частину тематики якої займали кримінологічні проблеми. Нині на базі цієї лабораторії функціонує науково-дослідний інститут.

У 1972 р. організовано кафедру кримінології в Харківському юридичному інституті (нині Національна юридична академія ім.Ярослава Мудрого).

Не можна не згадати і плідну роботу секції кримінального права і кримінології Інституту держави і права Національної академії наук України.¹

¹ Див.: *Зелинський А.Ф.* Кримінологія: Курс лекцій.— Харьков,1994. — С. 5,16.